

Kekke Stadin

Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid?

Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus¹

Stormaktstid – makt och genus

Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Med denna parafras på Joan Kellys nu klassiska artikel om kvinnorna hade en renässans vill jag understryka vikten av att se gamla traditionella begrepp som inte endast renässans utan även stat, absolut stat, och för den svenska 1600-talsforskningens vidkommande, även stormaktstid, i ett genusperspektiv. Samtidigt vill jag här markera att genus och dess formulering och legitimering varierar mellan olika samhällen, men de har alltid en koppling till frågor om makt och maktrelationer. Under historisk tid har maktrelationerna mellan könen präglats av en obalans där mannen har varit överordnad kvinnan. Hur denna genusrelaterade maktasymmetri utformas, omformas och legitimeras i ett givet samhälle ser jag som en empirisk fråga snarare än en teoretisk.

Begreppet genus, eller snarare den engelska varianten ”gender”, infördes i syfte att vid sidan om det biologiska könet skapa en social könskategori. Tanken var, som filosofen Ulla Holm uttrycker det, att ”skära av föregivet kausala förbindelser mellan människors könsliga natur och socialt konstruerade kultur samt påvisa konstruktionens tillfälliga men institutionellt *normreglerande* karaktär”.²När Yvonne Hirdman introducerade genusbegreppet för oss svenska historiker förordade hon en mer symbiotisk förståelse av begreppet. Med hänvisning till biologiska skillnader skapas föreställningar och sociala praktiker rörande de föränderliga tankefigurerna ”män” och ”kvinnor”, vilka i sin tur kan påverka biologin, enligt Hirdmans synsätt.³

Någon konsensus om förståelsen av genusbegreppet finns emellertid inte bland de svenska genusforskarna. En av de särskiljande frågorna mellan olika tolkningar är, huruvida det svenska genusbegreppet även innefattar den biologiska indelningen i två kön eller om det ska ses som en direkt översättning från engelskans ”gender”, vilket innebär att kön (eng. *sex*) står för biologin medan genus (eng. *gender*) enbart rymmer en kulturellt och/eller socialt tillskapad förståelse.⁴ Denna polarisering förstärks ytterligare genom att en grupp forskare kring kulturanthropologen Britt-Marie Thurén, vilka företräder den senare tolkningen, i polemik mot kanske främst oss historiker även vill rensa genusbegreppet från maktaspekten.⁵

Dessa motstridiga tolkningar av genusbegreppet har bidragit till att somliga feministiska forskare valt att fortsätta att arbeta med det traditionella begreppet kön, för att beteckna en förståelse som innefattar såväl sociala/kulturella som biologiska aspekter.⁶

Frågan om relationen mellan det biologiska och det socialt/kulturellt konstruerade könet har varit en central fråga också inom den internationella forskningen. Till de mer aktiva i ansträngningarna att frigöra forskningen från biologiskt essentialistiska förklaringsmodeller hör en rad feministiska forskare inom den poststrukturalistiska traditionen. Filosofen Judith Butler exempelvis framhåller att även det biologiska särskiljandet mellan män och kvinnor är en konstruktion, en kategorisering och ordnande av kroppar. Det genusbestämda jaget är, enligt Butler, endast en rad kroppsliga iscensättningar, stiliserade upprepningar av akter.⁷

Viljan att undvika ett synsätt där de biologiska skillnaderna mellan män och kvinnor blir styrande för den kulturella förståelsen av vad som uppfattas som kvinnligt och manligt och för de sociala relationerna mellan dessa båda kategorier har således hos bl.a. Butler lett till ett synsätt, där den sociala konstruktionen tilldelats en styrande funktion. Samtidigt upphävs subjektet; det individuella jaget reduceras till något som snarast liknar ritualer.

Lyndal Roper tillhör dem som kritiserat denna genusteoretiska inriktning. Hon har i detta sammanhang framhållit att feministisk historia vilar på en förnekelse av kroppen.⁸

Denna vetenskapsteoretiska debatt bygger på en dikotomisering av kategorierna biologiskt kön och kulturellt konstruerat genus, som kan vara svår att upprätthålla på den analytiska och empiriska nivån. I en strävan att undgå såväl biologisk determinism som socialessentialistiska låsningar föredrar jag ett synsätt där biologin och de föreställningar om manligt och kvinnligt som ständigt skapas och omskapas i den historiska kontexten ses som en interaktiv föränderlig helhet. Denna helhet kunde då snarare liknas vid en skala än en fix dikotomi.

Sociologen Eva Lundgren har i sin teori om könskonstituering lanserat begreppen primära, sekundära och tertiära könskaraktäristiska, där de primära avser genitalierna, de sekundära innefattar exempelvis kroppsform och skäggväxt och de tertiära klädsel, smycken, kroppsspråk mm. Medan de primära könskaraktäristiska antas vara konstanta är de tertiära högst variabla.⁹ Dessa karaktäristiska kan ses som en sådan skala. Till dessa huvudsakligen yttre företräden bör i en historisk studie emellertid också fogas andra typer av variabla egenskaper, vilka använts, eller kan användas, för att karaktärisera det kvinnliga respektive manliga. Hit hör intellektuella företräden, såsom exempelvis "förstånd", logiskt tänkande och verbal förmåga, men också socialt relaterade egenskaper som förslagsvis ödmjukhet, empatisk förmåga och självhävdelse. Listan på olika typer av relevanta karaktäristiska kan göras lång. Detta medför att Lundgrens uppdelning i tre fixa nivåer blir begränsande. En steglös skala, där de olika delarna relateras med varandra, är att föredra. För

denna helhet föredrar jag begreppet genus framför begreppet kön då jag menar att kön bör förbehållas de två kategorier vi, utifrån skillnader i den reproduktiva funktionen, delar in mänskligheten i: kvinnor och män. En fördel med genusbegreppet, inte minst i historiska studier, är dessutom, som tidigare nämnts, att det implicerar en maktrelationsaspekt, vilken inte är lika entydig när vi talar om kön.

När maktaspekten kopplas till genusaspekten kan genusteorier, i likhet med exempelvis klassteorier, karaktäriseras som maktrelationsteorier.¹⁰ Det är maktrelationen mellan olika sociala samhällsgrupper, i detta fall kvinnor och män, som utgör utgångspunkten för analysen. Själva maktbegreppet har därvid kommit att uppmärksammas alltmer inom den genushistoriska forskningen.¹¹ Förståelsen av begreppet har här, liksom inom övrig humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning, visat sig ha en mycket stor spännvidd. Någon konsensus om hur det ska användas inom den genusteoretiska forskningen finns inte. Maktbegreppet har av Anne-Marie Berggren beskrivits som ett omöjligt begrepp. Det tillhör en grupp begrepp som på engelska kallas ”*essentially contested concepts*” d.v.s. väsentligen omstridda begrepp, vars definition det inte går att finna enighet kring.¹²

Inom den äldre historiska kvinno- och genusforskningen har diskussionen varit livlig såväl internationellt som inom Norden om hur maktbegreppet bäst bör förstås och tillämpas för medeltid och tidigmodern tid. Ett huvudproblem inom framförallt den politisk-historiska forskningen som många forskare pekat på är, att kvinnorna (bortsett från några få undantag) saknat formell politisk makt i traditionell bemärkelse och att kvinnor därför inte endast ses som maktlösa, utan att detta även medfört att kvinnor uteslutits ur analyser av tidens politiska historia och politiska teori.¹³

Med utgångspunkt i två utvecklingslinjer inom den moderna historieforskningen har diskussionen om makt och kvinnor inom den äldre historiska forskningen funnit nya möjligheter: Den ena förändringsimpulsen gäller den breddade förståelsen av politik och politisk historia från en snäv definition rörande formell politik mellan exempelvis monark och undersåtar eller regeringsmakt och folkrepresentation, till att omfatta allt som har att göra med maktrelationer. Den andra historiografiska förutsättningen gäller utvecklingen av alltmer finslipade genusteorier.¹⁴ Detta har medfört att man inom framförallt den anglosaxiska forskningen alltmer kommit att använda begreppsparet makt - auktoritet inom den politiska historien. I antologin *Women and Power in the Middle Ages* har författarna därför i inledningen velat skilja mellan makt, ”förmågan att handla effektivt, att påverka människor och beslut, att uppnå mål” och auktoritet ”samhälleligt legitimerad och sanktionerad makt”.¹⁵ Författarna till antologin ser genom denna uppdelning i två olika nivåer av makt en möjlighet att använda maktbegreppet även när medeltidens kvinnor studeras. De kan härmed ställa frågor om *när* kvinnor varit mäktiga, och *hur*.¹⁶

En liknande tillämpning av maktbegreppet har även använts inom nordisk

genusforskning. Rättshistorikern Grete Jacobsen har knutit an till denna uppdelning i makt och auktoritet när hon i sin studie av stadskvinnor i medeltidens Danmark definierar makt som *"en generel mulighed for at utøve indflydelse (på institutioner eller personer) og att virkeliggøre sine ideer eller mål"* preciserar legitim auktoritet som *"den autoritet som en lovgivning tillægger en person i kraft av dennes embede"*¹⁷

Denna uppdelning i makt och auktoritet har emellertid inte fått stå oemotsagd. Gudrun Andersson Lennström har kritiserat denna begreppsindelning, då hon menar att begreppet "makt" ges en alltför vid definition för att vara omsättbart i praktiken. Hon ser även ett problem i att de båda begreppen omfattar olika maktnivåer; "de kan inte båda besvara en och samma fråga."¹⁸ Andersson Lennström lyfter här fram vikten av skilja mellan vad man kan göra från vad man får göra. Med anknytning till Inger Dübecks forskning pläderar hon för det alternativa begreppsparat "behörighet" och "habilitet". Med habilitet avses *förmågan* att sköta sin förmögenhet, medan behörighet definieras som *rätten att disponera* förmögenhet. Dessa båda parallella begrepp delas därefter in i två olika nivåer; formell eller legal respektive informell eller legitim nivå.¹⁹ En sådan uppdelning enligt en "fyrfältsprincip" har flera fördelar, bl.a. att distinktionen mellan norm och praxis tydliggörs. Däremot synes begreppen "habil" och "behörighet", vilka knyter an till en juridisk terminologi, problematiska utanför det rättshistoriska fältet. De avviker inte endast från de begrepp som används inom den samhällsvetenskapliga, feministiska forskningen och inte minst den internationella genushistoriska forskningen, de lyfter även bort det genusteoretiskt centrala begreppet "makt" ur själva analysen.

Merry Wiesner har i sin bok *"Women and Gender in Early Modern Europe"* från 1993 knutit an till diskussionen om begreppen "makt" och "auktoritet". Hon preciserar här begreppet "makt" som *förmågan* att forma politiska (i vid bemärkelse) händelser medan begreppet "auktoritet" gäller den *rättigheten*, som erkänd och legitimerad makt.²⁰ Wiesners tolkning av auktoritetsbegreppet kan därmed knytas till de två aspekter, som enligt Abby Peterson, trots stora olikheter mellan olika förståelser av auktoritetsbegreppet ändå är gemensamma för de flesta definitioner inom samhällsvetenskap och politisk filosofi:

Auktoritet

1. betraktas som ett något som kan innehas,
2. associeras med legitimitet.²¹

Auktoritet har även beskrivits som "maktens subjektiva manifestation", varvid auktoritetsbegreppet använts för att förstå hur ett subjekt, exempelvis en stat, samhällsgrupp, organisation, eller individ, förhåller sig till makten.²² Makt och auktoritet är två begrepp som hör ihop.

Med inspiration av Wiesners tolkning används här begreppet makt för att beteckna förmågan att i en social relation vinna gehör för sina intressen, idéer och mål, medan auktoritet står för rätten att agera för dessa. Det är dock viktigt att klargöra skillnaden mellan å ena sidan den legala auktoriteten och å den

andra sidan den socialt accepterade, legitima auktoriteten. D.v.s. mellan å ena sidan den rätt att agera för sina intressen, som tillerkänns kvinnorna i lagar, förordningar, religiösa regler och liknande och å andra sidan den auktoritet som vid en viss tidpunkt accepterades i samhället eller i en del av samhället, i praxis. Makten bör inte endast preciseras med hänsyn till formell och informell makt, utan även avseende dess räckvidd, såsom exempelvis mellan enväldig beslutanderätt och möjlighet att påverka.²³

Frågor om makt, stat och genus har inom den genushistoriska forskningen huvudsakligen kopplats till kvinnornas möjligheter att utöva makt. Detta gäller även denna studie. Men dessa tre begrepp kan givetvis också studeras med utgångspunkt i staten. En intressant fråga rörande denna aspekt är om staten legitimerar sin makt, ger sig själv auktoritet, enbart i förhållande till männen eller i relation till både män och kvinnor. Ytterligare en viktig aspekt på detta är frågan om statens makt att forma eller definiera det som ansågs karaktärisera kvinnligt respektive manligt, att påverka samhällets genuskonstruktion.

Syftet är här att diskutera den absoluta statens framväxt och legitimering i ett genusperspektiv samt att belysa några aspekter av den svenska stormaktstidens starka stats normgivande ambition, dess ideologiska formulering, legitimering och förmedling när det gäller genus.

Bilden av minskad makt – och dess alternativ

Skiljer sig den starka 1600-talsstatens förhållande till samhällets formulering – och ständiga omformulering – av genus, från exempelvis medeltidens splitttrade feodalstat eller den liberalkapitalistiska stat vi i Sverige finner vid mitten av 1800-talet? Ska en regerande drottning som Kristina, självständiga kvinnliga företagare som exempelvis Maria Sofia De la Gardie eller långa rader av kvinnliga hushållsföreståndare inom bondejordbruket ses som ett uttryck för att den starka svenska 1600-talsstaten befrämjade kvinnornas politiska, ekonomiska och sociala maktposition? Eller uttrycker stormaktstidens maktkoncentration, starkt militära prägel och förekomsten av häxprocesser att kvinnornas ställning försämrades?²⁴

Om vi går till den internationella forskningen talar det mesta för den senare tolkningen. En rad studier visar hur de starka stater som växte fram under 1500 och 1600-talen, med deras förändring av statens funktion i samhället, medfört att kvinnornas situation försämrades i många avseenden. Likaså finns det ett flertal undersökningar som ger vid handen att inte endast det politiska livet och hovkulturen, utan även samhällets religiöst-ideologiska, ekonomiska och sociala utveckling i Europa entydigt pekar på en försvagning av kvinnornas ställning i samhället.²⁵

Under de allra senaste åren har det emellertid kommit några undersökningar, som understryker att denna bild av en kraftigt försämrad ställning för

kvinnorna under tidigmodern tid behöver nyanseras. Till de intressanta inläggen hör den amerikanska forskaren, Giovanna Benadusi's artikel *"Rethinking the state: family strategies in early modern Tuscany"*. Benadusi visar på ett alternativ till den traditionella tolkningen av kvinnorna som "offer" för samhällets och statens utveckling. Med stöd i analysen av familjestrategier inom en lokal elit under 1500- och 1600-talen framhåller hon, delvis i polemik mot Christiane Klapisch-Zuber, att dessa strategier inte endast ska ses som produkter av större socio-ekonomiska och politiska omständigheter, utan kan även fungera som katalysatorer för förändringar av dessa. Benadusi finner i sin undersökning att under senare delen av 1600-talet bidrog förändrade äktenskaps- och arvsstrategier inom en toscansk familj inte endast till en stärkt statsmakt, utan även en, om än tillfällig, stärkt ställning för familjens kvinnor.²⁶

Eva Österberg har kritiserat den vittomfattade tesen om kvinnornas försämrade villkor från renässansen och fram genom 1500- och 1600-talen. Dels menar hon att tesen bygger på en fasmodell på en så allmän nivå, att den riskerar att bli ointressant, dels framhåller hon att den bygger på en osäker bild av medeltiden som en tid då kvinnorna hade det bättre. Utifrån en diskussion av såväl ideologier som vardagslivets realiteter konstaterar hon: "Överhuvudtaget bleknar många streck på den internationella ritningen när de kopieras till svensk verklighet."²⁷ Bilden karaktäriseras snarare av tvetydigheter och kontraster, understryker Österberg. Flera nordiska studier har också visat på en mer nyanserad bild av utvecklingen av kvinnornas situation under tidigmodern tid än den som kommit fram i den västeuropeiska/amerikanska forskningen.²⁸

Den absoluta staten, samhället och genus

Den omfattande internationella forskningen rörande den starka statens framväxt under tidigmodern tid, dess ursprung, karaktär och funktion, har väckt ett stort intresse också inom den svenska historieforskningen. Utifrån olika perspektiv och med olika syften har svenska forskare under de senaste decennierna sökt fånga den svenska stormaktstidens stat, dess centrala kännetecken och uttrycksformer.²⁹ Det är inte min avsikt att här komma med ytterligare en definition eller att klargöra de skillnader som finns mellan de olika bestämningarna. Tvärtom nöjer jag mig med att konstatera att de allra flesta, oavsett definition, är överens om att den svenska 1600-talsstaten hade en mycket stark ställning i samhället.³⁰ Samtidigt vill jag understryka att staten, som analytiskt begrepp, inte ska ställas i motsatsställning till samhället, utan staten ses som en del av samhället, enkannerligen som dess politiska organisation genom vilken den offentliga makten utövas.³¹

En av statens viktigaste funktioner är att bevara den rådande samhällsordningen. Det sker framför allt genom en ideologisk legitimering av denna ordning. Det är emellertid inte endast den rådande samhällsordningen som ges en legitimering, utan även staten och statens auktoritet över denna ordning.

Legitimiteten förutsätter således statens ideologiska dominans.³² Därmed inte sagt att den ideologiska legitimeringen är oföränderlig. Statsmaktens representanter har alltid möjlighet att stödja och sanktionera sådana nya samhällskrafter och ideologier, som anses främja statens utveckling och stabilitet.

En stark stat, såsom exempelvis den absoluta staten, behöver, för att upprätthålla sin auktoritet, en stark legitimitet. Den uppnås genom att staten inte enbart företräder den maktavande klassens eller gruppens intressen, utan att den även producerar, reproducerar och garanterar förhållanden som hela samhället med dess olika sociala indelningar har nytta av och uppfattar som värdefulla.³³ En fråga som belyses i denna studie är, om det fanns något i den ideologiska legitimeringen av samhällsordningen och statens auktoritet över den, som särskilt appellerade till kvinnorna. Integrerades kvinnorna i den absoluta statens ideologiska legitimering och dess strävan att upprätthålla och kanske till och med öka statens auktoritet?

Den samhälleliga integrationen och dess relation till staten har under senare tid lyfts fram som en viktig aspekt för forskningen av den svenska tidigmoderna staten. Så till exempel har Harald Gustafsson understrukit att den ökade territoriella integrationen är ett av de viktigaste kännetecknen för denna.³⁴ Eva Österberg går här vidare och framhåller att integration eller åtminstone en känsla av integration och ömsesidig förståelse mellan staten, dess ämbetsmän och folket är en av förutsättningarna för den tidigmoderna periodens statsformering. Hon visar på fyra olika sätt som detta enhetsskapande kan ske: Funktionellt, då olika grupper samverkar i till exempel ekonomiska uppgifter, oavsett vad de tycker om varandra. Enighet genom utövande av våld och kontroll uppifrån är det andra sättet. Den tredje formen är integration genom identifikation, d.v.s. genom att man frivilligt delar normer och värderingar. Integration genom kommunikativ kapacitet, även om interaktionen mera leder till diskurs än samverkan i sakfrågor är den fjärde och sista typ av enhetsskapande, som Österberg nämner.³⁵

Statens centrala roll i integrationsprocessen och möjlighet att ge uttryck för sin ideologiska dominans är här viktig, men i denna modell ges även den del av samhället som inte ingår i staten en betydande roll. Samtidigt kan det dock vara svårt att klart skilja dessa olika former för integration från varandra, åtminstone när den absoluta staten studeras. När det gäller den första formen är statens aktiva agerande väldokumenterad när det gäller exempelvis samhällets indelning i stånd, skrån och näringar. Så till exempel fördes en mycket aktiv statlig politik när järnhanteringens funktionella indelning i olika led byggdes upp och lades under statlig kontroll under 1600-talet.³⁶ När det gäller skråväsendets utveckling i Sverige har Dag Lindström visat hur skråna, samtidigt som de tilldelades privilegier, också gjordes beroende av staten. Här handlar det om en integrationsprocess där en funktionell enhet, skråsystemet, i vissa delar gjordes till en del av statsapparaten.³⁷ Funktionell integration och integration genom statlig kontroll är i dessa fall snarast att betrakta som två olika sidor av samma process. På ett motsvarande sätt kan man också tänka sig en statlig

kontroll och inblandning i hushållets ekonomiska, sociala och reproduktiva funktioner.³⁸

Integration genom identifikation kan vara svår att särskilja från de båda första formerna för enhetsskapande. Så kan vi exempelvis anta att en funktionell integration i stånd leder till att medlemmarna inom respektive stånd delar normer och värderingar. Det kan också vara svårt att skilja värderingar som skapas inom gruppen från värderingar som genom statlig propaganda överförs och såsmåningom internaliseras av gruppen som gör dem till sina egna. De interna gruppvärderingar, som med bestämdhet kan särskiljas från statlig kontroll och därmed kan betecknas som frivilliga och folkliga, torde vara de värderingar, som står i strid med den av staten sanktionerade normen. När det gäller integration genom kommunikativ kapacitet slutligen, den form av enhetsskapande som Österberg själv uppmärksammar, utgör möten och dialog mellan statsmakten och undersåtarna en central aspekt.

Integration och normsystem

Integration genom statlig kontroll är ett mycket uppmärksammat område i svensk historisk forskning rörande tidigmodern tid.³⁹ Ett av de utmärkande dragen i denna starka stat var centralmaktens strävan att sätta upp ramar, regler och riktlinjer för hart när allt i samhället och inte minst för undersåtarnas liv och leverne. Undersåtarna skulle fostras och formas för att passa in samhällsorganisationen och framförallt för att på bästa sätt kunna främja statens utveckling. Denna den absoluta statens ambition att forma befolkningen har länge varit ett uppmärksammat forskningsområde bland historikerna. Redan år 1962 lanserade Gerhard Oestreich för första gången sin tes om den sociala disciplineringen som ett grundläggande drag i den absoluta monarkin. Det var en disciplineringsprocess som *"formte, bestimmte und reglementierte Haltung und Handlung auch des einfachen Untertanen"*⁴⁰ Det skulle dock dröja till 1980-talet innan de tyska historikerna grep sig an frågan om "Sozialdisziplinierung" med en sådan grundlighet och ett sådant engagemang att det gav en större anklang i den övriga forskarvärlden, och då inte minst i Sverige. Inte endast förvaltning, politisk organisation och rättsväsendets utveckling utan även näringspolitiken, fattigvård, kriminalitet och mycket annat analyserades i ljuset av den starka statens strävan att anpassa undersåtarna till den nya samhällsordningen.⁴¹ Po-Chia Hsia har kopplat samman den sociala disciplineringen i de tidigmoderna staterna i Centraleuropa med reformationen och därvid velat se bl.a. familjelivets upphöjelse och en mer rigid definition av sexuella gränserna som en uttryck för förändrade sociala normer.⁴²

Statens kontroll över de nationella kyrkorna och inte minst den statligt sanktionerade ideologi som reformationen förde med sig har framförts som ytterligare exempel på en maktförskjutning till förmån för männen och på bekostnad av kvinnorna. Så ser exempelvis Lyndal Roper reformationen som ett

religiöst program, som inte endast försämrade kvinnornas ställning inom kyrkan och religionen genom att exempelvis avskaffa helgon- och mariadyrkan, utan även begränsade kvinnornas verksamhet till hushållet ännu starkare än tidigare. Detta inte minst genom den centrala ställning äktenskapet tilldelades.⁴³ Överhuvudtaget visar en omfattande forskning på en försvagning av kvinnornas ställning i samhället i Väst- och Centraleuropa genom reformationen, med undantag för anabaptister och några andra smärre protestantiska grupper.⁴⁴ William Monter framhåller däremot att det inte var reformationen, eller reformationerna som han talar om, som introducerade några nya teorier om kvinnorollens natur, utan att det snarare var den stärkta staten i det tidigmoderna Europa och monarkiernas återinförande av en patriarkal auktoritetsideologi inom såväl det religiösa som i det vardagliga livet, som starkt påverkade kvinnornas situation.⁴⁵ En viktig uppgift för den fortsatta forskningen på detta område är, som bl.a. William Monters forskning visar, att analysera formuleringen av genus i ljuset av den absoluta statens framväxt och i förhållandet mellan de starka staterna och reformationen och den ideologi, som den tillhandahöll.⁴⁶ Hur definierades det kvinnliga och det manliga i den ideologi som kom till uttryck i de tidigmoderna starka staternas disciplineringssträvanden?

Till de mer explicita uttrycken för statlig kontroll hör lagstiftningen. Lagstiftningen och rättssystemet kan därför ses som ett av statens främsta instrument för att bevara samhällsordningen. Samtidigt kan givetvis lagstiftningen vara ett redskap för att driva igenom förändringar eller ett medel genom vilket förändringar möjliggörs. Peter Kriete har exempelvis pekat på formaliseringen av rättsstrukturen som en av den absoluta statens viktigaste insatser för kapitalismens framväxt.⁴⁷

Staten kan således genom lagstiftning och rättssystem verka för en konservering och reproducering av den sociala ordning som genus uttrycker. Men staten kan även tänkas ha en progressiv funktion genom att via lagstiftningen påskynda förändringar i genuskonstruktionen, inte sällan till för- eller nackdel för endera parten. Lagstiftningen kan även syfta till en nödtvungen anpassning till ändrade samhällsförhållanden.⁴⁸ Dessa olika alternativ behöver givetvis inte vara uttryck för en medveten statlig strategi i förhållande till genusordningen, utan kan mycket väl vara oförutsedda följder av lagstiftningen på till synes "könsneutrala" områden.

Lagarna beskriver en norm, en ideal situation som lagstiftarna söker skapa, snarare än den situation människorna faktiskt lever i. Rättshistoriker har påpekat att lagstiftarna härvid söker reglera sådana handlingar som folk faktiskt gör eller som lagstiftarna tror att de överväger att göra. Merry Wiesner har dock framhållit att när det gäller lagstiftning rörande kvinnor i tidigmodern tid kan vi inte föra denna tanke särskilt långt. Hon menar att eftersom alla lagstiftare i det tidigmoderna Europa, utom några få drottningar, var män, så avspeglar lagarna manliga föreställningar och rädslor snarare än verkliga kvinnliga handlingar.⁴⁹

Lagstiftningen kan emellertid inte enbart ses som ett uttryck för statens eller de maktstående lagstiftarnas intressen. För att staten ska kunna hävda sin auktoritet måste, som tidigare nämnts, den upprätthålla förhållanden som, åtminstone delvis, ses som värdefulla av hela samhället. För att lagen ska fungera som norm, krävs således ett visst samtycke av undersåtarna. Möjligheten att få detta samtycke är självfallet större ju mer integrerat samhället är.

Det bedrivs sedan några år en mycket intensiv historisk forskning i Sverige, liksom i de övriga nordiska länderna, rörande lagstiftning och rättsliga förhållanden under 1600-talet. Ett flertal av dessa studier har ett uttalat genusperspektiv. En central fråga för dessa undersökningar är relationen mellan lagstiftningen, normen, och praxis. En annan fråga som uppmärksammas gäller kvinnornas framträdande som rättssubjekt under 1600-talet.⁵⁰

Syftet är här inte att presentera ytterligare en studie av lagstiftning och rättsförhållanden. Intresset riktas här mot en annan form av ideologiskt enhetsskapande, nämligen de tankar om samhällets uppbyggnad, som i form av ståndsideologier fick en stor utbredning i Sverige under förra hälften av 1600-talet.

Sociala indelningar, funktionella indelningar och genus

I det svenska 1600-talets ideologiska samhällskonstruktion kan, förutom staten, framför andra två grundelement urskiljas; ståndet och hushållet. Dessa samhällets båda grundelementer var samtidigt nära kopplade till varandra på flera nivåer. En fördjupad förståelse av det ena av dessa båda element innehåller därför med fördel en diskussion också av det andra.

Men samtidigt vet vi att det fanns utbredda föreställningar om vad som karaktäriserade det kvinnliga och vad som karaktäriserade det manliga, vad som var en kvinnlig uppgift i samhället och inom hushållet och vad som var en manlig samt inte minst hur dessa var relaterade till varandra. Även här framträder skillnader i funktion och maktposition. Ska då genus ses som ytterligare ett grundläggande element i den ordning som präglade det tidigmoderna Sveriges samhällssyn?

Relationen mellan genus och andra sociala ordningar har uppmärksammas alltmer i den moderna historieforskningen. Särskilt har relationen mellan genus – eller kön – och klass varit livligt debatterad bland såväl genusforskare/kvinnoforskare som bland historiematerialister, inte minst sedan Elisabeth Fox-Genovese publicerade sin numera klassiska artikel i frågan. Från att tidigare ha gällt klass *eller* kön, handlar dagens diskussion om huruvida dessa båda sociala ordningar ska ses som sidoordnade, korsande, parallella, integrerade eller hur de ska relateras till varandra.⁵¹ Relationen mellan genus och funktionella samhällsindelningar såsom exempelvis stånd i ett feodalt samhälle är däremot mindre uppmärksammas. Jag avser därför belysa några aspekter av denna fråga.

Ståndsläror i stormaktstidens Sverige

Vid 1600-talets början var ståndsläran mer aktuell i Sverige än någonsin. Stånds-ideologin framträdde då med kraft i två huvudvarianter: en lutherskt-kyrklig och en politiskt-funktionell.⁵² I dessa båda ståndsläror drogs riktlinjerna upp över hur samhället borde bara organiserat samtidigt som samtliga samhälls-medlemmar gavs en bestämd och motiverad plats i samhällsorganisationen.

Den lutherskt-kyrkliga ståndsläran byggde på den lutherska samhällssynen, som presenterades i Luthers lilla katekes. Som en del av katekesen ingick den s.k. Hustavlan, som med hjälp av korta bibelcitат samlade under olika rubriker slog fast samhällsordningen i form av en treståndslära. Hustavlan trycktes och bands i Sverige alltifrån 1544 tillsammans med psalmboken varför den blev en av landets mest spridda skrifter.⁵³ Genom den fick hög och låg veta hur samhället skulle vara organiserat för att fungera bra.⁵⁴ Den samhällsordning som presenterades i Hustavlan bör därför ses som en viktig del av den samhällssyn som präglade det tidigmoderna Sveriges.⁵⁵

I den samhällsorganisation som presenteras i Hustavlan delades, efter europeisk förebild,⁵⁶ befolkningen in i tre stånd: kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet. Hustavlan, som knyter an till Luthers uppdelning i världsligt och kyrkligt regemente,⁵⁷ tar fasta på relationerna mellan dessa stånd och framförallt på relationerna mellan olika grupper inom vart stånd. Inom prästeståndet står relationen mellan prästerna och deras åhörare i centrum. Det politiska ståndet gäller relationen mellan överhet och undersåtar. Inom hushållsståndet tar Hustavlan fasta på relationerna mellan de olika medlemmarna inom ett hushåll.

I stormaktstidens politiska Sverige räknade man emellertid inte med tre, utan med fyra stånd: adel, präster, borgare och bönder, vilka alla var representerade i riksdagen. Genom privilegier och rättigheter, men också genom skyldigheter och krav fixerades de fyra ståndens respektive funktion i samhället.⁵⁸ Det innebar att treståndsläran i Sverige kompletterades med en ståndsideologi, som var knuten till de fyra stånden. Peter Englund har framhållit att det under 1600-talet även fanns idéer om samhällskonstruktioner med både fem, sex och ända upp till tolv stånd. Det var emellertid den till de fyra riksdagsståndet kopplade fyrståndstanken som, tillika med treståndsläran, kom att dominera i Sverige.⁵⁹ En klassisk källa till 1600-talets fyrståndslära, som även använts här är Gustav II Adolfs tal till ständerna år 1630.

Om treståndsläran drog upp riktlinjerna för relationer, relationen mellan överhet och undersåtar, mellan de olika medlemmarna i ett hushåll och inte minst mellan man och kvinna, så tog fyrståndsläran i större utsträckning också fasta på befolkningens samhällsfunktioner och förpliktelser gentemot staten. Det gäller ståndens av statsmakten undfångna privilegier, rättigheter och skyldigheter. Fyrståndindelningen var således en juridiskt-formell och funktionell samhällsindelning som lika lite som den lutherska treståndsläran får blandas samman med en socioekonomisk klassindelning.

De två ståndslärorna skiljer sig i flera avseenden från varandra, men har även flera gemensamma element. Några av dessa är av intresse när ståndslärorna studeras ur ett genusperspektiv:

Båda byggde på en starkt hierarkisk grundsyn på samhället. I fyrståndsläran är stånden och därmed också ståndens representanter tydligt rangordnade. Alla de fyra stånden hade enligt kungen viktiga uppgifter, nödvändiga för fäderneslandets framtida framgång befolkningsmässigt, politiskt, militärt och ekonomiskt.⁶⁰ Alla stånden behövde dessutom varandra.⁶¹ Men, detta innebar inte att de ansågs ha samma värde. Tvärtom, gradskillnaderna och den hierarkiska rangordningen var ett viktigt moment i denna ideologi.⁶²

I treståndsläran uttrycks det hierarkiska tänkandet tydligast i att relationerna mellan överhet och menighet. Det politiska ståndet definieras genom ett citat ur Romarbrevet⁶³ som i det tidiga 1600-talets version börjar ”Thet är ingen Öfwerhet utan af Gudi”⁶⁴ Här markeras starkt att ordningen är Guds och den som sätter sig upp mot Överheten han sätter sig upp mot Gud. Den hierarkiska över- och underordningen finns emellertid också mellan hushållståndets medlemmar, mellan exempelvis man och hustru, mellan husbondefolk och tjänstefolk och mellan föräldrar och barn. Hustruns underordning under mannen var i denna samhällssyn en av de hierarkiskt ordnade relationer, vilka alla människor var inordnade i.

Nära sammankopplad med de båda ståndsideologiernas hierarkiska verklighetsuppfattning är deras statiska samhällssyn. Var och en skulle förnöjd stanna på den plats den tilldelats i den hierarkiska ordningen. Hierarkin ska inte uppfattas som en trappa som de enskilda individerna kunde bestiga, utan kunde snarare liknas vid ett system av över- respektive underordnade plattformar, vilka markerade gruppens och därmed även individens rang. Detta uttalas inte uttryckligen i kung Gustav II Adolfs tal, men som Peter Englund visat utgjorde kravet på att var och en ”skulle förbli vid sin läst” en viktig tanke i denna ideologi.⁶⁵

Eva Åsbrink, som studerat den lutherska treståndsläran, har däremot framhållit att Luthers samhällssyn var dynamisk. Hon bygger denna tolkning på Luthers uppfattning om att *Ius strictum*, en mekanisk tillämpning av lag och rätt, måste bekämpas. Detta eftersom de världsliga förhållandena visserligen är instiftade av Gud, men till sin form är mänskliga och ”alltså föränderliga och i stånd till fortbildning”.⁶⁶ Här handlar det dock snarare människans möjlighet att genom den kristna kärleksplikten förbättra världen, än om individernas rätt att ifrågasätta eller byta sin bestämda plats i samhällshierarkin eller de maktrelationer denna position innebar. När det gäller Hustavlan och dess slutord, om att ”hwar och en sin sysla sköter, tå går alt wäl, ehwad oss möter”, vilka tillhörde de i Sverige mer spridda delarna av de lutherska skrifterna, medger Åsbrink att Luthers samhällssyn även rymmer ett visst statiskt inslag.⁶⁷ Var och en, kvinna som man, skulle förbli vid sitt av Gud förordnade kall och där troget fylla sin samhällsuppgift.

Ytterligare en gemensam faktor för de båda ståndslärorna är att förutom

ståndet så utgör hushållet ett grundläggande element i samhällskonstruktion. I treståndsläran utgör hushållet ett särskilt stånd, medan fyrståndskonstruktionen i stor utsträckning byggde på hushållet som samhällets minsta grundenheter. Hushållet var en produktionsenhet, en reproduktionsenhet och inte minst en socialisationsenhet. Det var inte individen som ingick i ett av de fyra stånden utan hushållet, och det var hushållet som skulle utföra de samhällsfunktioner som ålåg ståndet.⁶⁸ Men hushållets ståndstillhörighet bestämdes av mannens/husfaderns börd eller yrkesverksamhet och det var mannen som representerade hushållet utåt.

Synen på hushållet, dess sammansättning och organisation samt dess olika funktioner i samhället är därför grundläggande för förståelsen av dessa båda ståndsläroras genuskonstruktion. För, som en av uttolkarna av denna samhällsordning, biskop Petrus Jonae Angermannus uttryckte det; ”Hushållsståndet... en Moder är för andra stånd”.⁶⁹

Att erövra stater och regera kvinnor – eller vice versa

William Monter har, som tidigare nämnts, kopplat denna patriarkala auktoritetsideologi till framväxten av starka stater i det tidigmoderna Europa.⁷⁰ Denna ideologi gällde emellertid inte enbart staten, utan omfattade samhället som helhet och då inte minst hushållet. En ofta förekommande bild av hushållet vid denna tid är hushållet som en funktionell enhet. Det skulle vara som en stark stat i miniatyrformat. Analogin mellan staten och hushållet var också ett återkommande tema i den samhällsideologiska diskussionen under tidigmodern tid. Den franske juristen och politiske ideologen Jean Bodin framförde redan på 1570-talet idén om att staten är likt ett hushåll och att såsom mannen/husfadern hade auktoritet och makt över de andra i hushållet, så skulle också alltid den manlige monarken styra sitt folk.⁷¹

Men liknelsen kunde även vändas i motsatt riktning, så att mannens överhöghet inom hushållet motiverades utifrån bilden av en stark kungamakt. Välkänd i Sverige är Schering Rosenhanes formulering från 1600-talets mitt: ”Edt huusshåll kan inte obilligt liknas vid en Monarki, och ett sådant Regementte där en allena haver högsta rösten till att bjuda och befalla. Ty om uthi edt huusshåll skall skickeligen och wäl tillgå, Måste hussbonden föra directionen”⁷²

Detta synsätt, varigenom hushållet görs till samhällets minsta politiska enhet och en del av den samhälleliga maktutövningen, innebar samtidigt ytterligare ett argument för kvinnans underordning inom hushållet och äktenskapet. Relationen mellan man och kvinna gavs i detta sammanhang ofta ett starkt politiserat uttryck av det tidigmoderna Europas politiska tänkare och monarker. Ett illustrativt exempel på detta är Jacob I:s uttalande i parlamentet: ”*I am the Husband, and the whole Isle is my lawfull Wife*”.⁷³

Redan i Niccolò Machiavellis arbeten var parallellen mellan statskonst och relationen mellan man och kvinna tydligt uttalad. Hanna Fenichel Pitkin, som

studerat Machiavellis skrifter ur ett genusperspektiv, framhåller att sammankopplingen häremellan är så stark, att kärlek mellan man och kvinna diskuteras i termer av erövring, attack, försvar, reträtt och statsledning, medan å andra sidan beskrivningarna av politiska och militära erövringar är mycket erotiserade.⁷⁴ Samtidigt visar Pitkin att de machiavelliska skrifterna uttrycker ett synnerligen misogynt synsätt: Till det farligaste en härskare kunde råka ut för hörde, enligt Machiavelli, att han feminiserades (*effeminato*). Detta innebar att härskaren uppvisade egenskaper, som enligt Machiavelli karaktäriserade det typiskt kvinnliga: dum, svag, räddhågsen, obeslutsam, naiv, lättmanipulerad och framförallt beroende.⁷⁵ Det som definierades som kvinnligt var snarast motsatsen till det som ansågs krävas för att utöva makt.⁷⁶ Manligt var maktens genus. Ett sådant synsätt innebar även att Machiavelli såg kvinnliga härskare som en anomali, en uppfattning som delades av exempelvis John Knox, Thomas Becon, Anthony Gilby och en rad andra politiska skribenter under framförallt 1500-talet.⁷⁷

Gemensamt för alla dessa olika politiska och religiöst-politiska teoretiker är att frågan om makt, stat och statskonst sågs som mycket nära kopplad till frågan om relationen mellan det manliga och det kvinnliga. Frågan om makt var också en fråga om genus. Genusrelationen framstår som en grundläggande enhet i synen på samhällsorganisationen. En viktig skillnad mellan Machiavellis tänkande och den ideologi som uttrycks i 1600-talets Sverige är dock att den förre företrädesvis anspelar på en sexuell relation – eller snarare ett sexuellt spel – mellan man och kvinna, medan den senare tar fasta på man och hustru inom ett hushåll. Detta förhållande speglar en central punkt i den lutherska synen på kvinnorna: De skulle vara gifta. Det var som maka, mor och husmor inom de äkta ståndet som kvinnorna hade sin av Gud givna uppgift i samhället.⁷⁸

Under det sena 1600-talets envælde i Sverige fick parallellen mellan stat och hushåll en ny dimension genom den starka betoningen av kungen och kungens person. Då kunde kungen beskrivas som Fadern och Huvudet medan statens ämbetsmän, "Regementet" framställs som Modern, som "Christeligen deggia och amma sine Undersåtar och Barn dem Gudzfruchtans uppehållande och Rättfärdigheetzidkande".⁷⁹ Här är det föräldraskapet och relationen mellan föräldrar och barn som får utgöra den välkända bakgrundsbild mot vilken överheten tecknas, liksom undersåtarnas plikter gentemot denna överhet. Samtidigt är detta citat ett illustrativt exempel på den utbredda idén om mannen som företrädesvis själ och kvinnan som kropp.⁸⁰ I 1690-talets Sverige stod kungen över "regementet" på samma självklara sätt som man ansåg att själen var överordnad kroppen och mannen kvinnan.

Föräldraskapet var emellertid en mycket ofta använd bild för relationen överhet – undersåtar i den religiöst-lutherska litteraturen också i det tidiga 1600-talet. Utgångspunkten var här Mose lags fjärde budord och Luthers utläggning över detta i sin lilla katekes. Här är det återigen bilden av barnens förhållningssätt till föräldrarna, som motiverade undersåtarnas relation till överheten, herrarna. I den översättning av Luthers lilla katekes, som finns

tryckt och bunden tillsammans med psalmböckerna vid mitten av 1600-talet skriver Luther:

”Tu skalt hedra tin Fadher och tina Moder, på thet tu må lenge lefwa på jordene.⁸¹ Hwad är thet?

Swar: Wij skole fruchta och elska Gudh, så at wij våra Föräldrar och Herrar icke förachte eller förtörne, uthan hälle them i wyrdning, tiene them, lydhe them, elske och hafwe them för öghonen.”⁸²

Analogin mellan å ena sidan staten, överheten och undersåtarna och å andra sidan hushållet, föräldrarna och barnen är således mycket vanlig i tidens samhällsideologiska diskussion. Grundläggande för alla dessa relationer är ordningen, Guds ordning. Den tidigmoderna statens strävan efter ett ordnat samhälle, framstår här som central för analogin mellan stat och hushåll. Ordningen i familjen framstod, som Susan Dwyer Amussen påpekat, som både nödvändig för och som en parallell till statens ordning.⁸³ Den ordning som eftersträvas inom såväl staten som hushållet var en starkt hierarkisk och patriarkal ordning. Såsom den samhälleliga auktoriteten upprätthålls av staten och dess företrädare, så äger också mannen ensam auktoritet inom hushållet. Mannen ska, enligt Johannes Mathesios ”Oeconomia” be till Gud om ett gott förstånd så att, fortsätter bönen ”Jagh min hustro, Barn och hwsfolck Christeligt regerar”.⁸⁴ Ordningen är inte endast skapad av Gud, enligt detta synsätt, den är också en avbild av ordningen mellan Gud och människa.⁸⁵ För, som Hustavlan så klart uttrycker, all makt utgår från Gud.

I jämförelsen mellan överheten och föräldrarna, såsom den framställdes i Luthers katekes, gjordes ingen skillnad mellan modern och fadern. Föräldrarna jämställs här med ”Herrar”. Ska då detta tolkas så, att båda föräldrarna hade samma auktoritet, samma legala överhetsposition? Luthers eget svar i katekesen antyder att en sådan tolkning inte är trolig från dennes sida; det handlar om en faderlig auktoritet, som hade förordnats föräldrar och överhet av Gud. Föräldrarna beskrivs visserligen som ett kollektiv, men inom detta kollektiv var det mannen som ägde auktoriteten. Om makarnas inbördes förhållande fastslog Luther otvetydigt att:

”Mannen skall älska och kvinnan skall frukta; å båda sidor rent och kyskt. En ren kärlek skall stiga ned från mannen och en ren fruktan uppstiga från qvinnan. Den ringare delen skall wisa den högre fruktan, och den högre skall bewisa den ringare kärlek. Se, det är Guds ordning och wittnesbörd.”⁸⁶

I 1600-talets tänkande var genus och stånd grundläggande indelningar av samhället och i samhällets minsta grundenhet, hushållet, möttes dessa indelningar. Båda indelningarna korsade varandra, men de förstärkte också varandra såtillvida att de båda byggde på kvinnlig underordning. Stånd och genus var båda infogade i ett hierarkiskt tänkande, en maktordning, som genom att koppla ihop manlighet och makt förordnade manlig överordning. Hushållets ordning uppbars ytterst inte endast på ett högre plan av Gud, utan även på ett lägre, vardagligt plan, av Mannen.

Hustavlan och dess lärda uttolkare

I Sverige fick denna syn på samhällsordningen och på relationen mellan man och kvinna genom Hustavlan en statlig legitimering och framför allt en spridning som då saknade motstycke. Hustavlan började få en vidare spridning i Sverige när den svenska stormakten var i sin uppbyggnadsfas. Den bör därför ses i ljuset av denna starka stats enhetskapande strävan och dess intensiva ”disciplineringskampanjer”. Här undervisades de om den för den absoluta staten så centrala ”ordningen” i samhället. Hustavlan utgjorde ett av den starka statens instrument för att integrera undersåtarna.

Den stora vikt som alltifrån 1600-talets början lades vid Hustavlan och den samhällsordning som här presenterades framgår inte minst av den lärda diskussion om Hustavlan, som då fördes i Sverige. Denna uttrycktes i ett antal utläggningar om tolkningen och tillämpningen av Hustavlans föreskrifter. Till skillnad från själva Hustavlan som spreds till hela rikets läskunniga befolkning torde dessa mycket omfattande utläggningar endast ha lästs av präster och andra utbildade personer. Den mest kända är Petrus Jonae Angermannus utläggning över Hustavlan från 1605, men här fanns även några tyska förklaringar, som översattes till svenska och trycktes vid 1600-talets början. Det gäller en utläggning av doktor Egidius Hunnius, översatt till svenskan år 1606 och Christopher Fischers förklaring, översatt och utgiven i Sverige av kalmarprästen Andreas Laurenti år 1618.⁸⁷

Dessa kommentarer och förklaringar följde Hustavlans uppläggning i rubriker och huvudstycken och var därför likartade till form och innehåll, men de präglades givetvis också av författarnas personliga uppfattningar. Petrus Johannes Gothus företal till översättningen av Hunnius verk visar att det fanns en engagerad diskussion bland de svenska teologerna om hur Hustavlan skulle tolkas och tillämpas. Gothus kritiserar här Petrus Jonae Angermannus skrift, som ”icke hwariom och enom så enkannerliga och särdeles förestäldt sina egna besynnerliga Lexa såsom här är sket i thenna (Hunnius) tolff Predicor”.⁸⁸

Om Hustavlan i detta sammanhang kan ses som normen, så gav utläggningarna besked om hur de lärda teologerna i det tidiga 1600-talets Sverige ansåg att denna norm borde tolkas och tillämpas. Vilket budskap som faktiskt spreds till folket, undersåtarna, framgår däremot inte av dessa skrifter. Här ger de enskilda församlingsprästernas predikningar bättre besked. Tillsammans utgör de lärda utläggningarna och (de tryckta) predikningarna olika skikt av vad som kan betecknas som diskursnivå. Ytterligare en nivå i den samhälleliga konstruktionen av genus är givetvis landets befolkning och hur den förhöll sig till detta budskap i sitt liv och leverne. Denna har dock måst uteslutas ur denna undersökning.

Hustavlan, utläggningarna över hustavlan och predikningarna kan även ses som olika nivåer i den statliga integrationssträvan, i vilken de lutherska skrifterna, kyrkan och prästerna gavs en viktig roll. Jag avser att studera genuskonstruktionen i treståndsläran såsom den presenterades i dessa skrifter.

Vissa jämförande nedslag kommer även att göras med skrifter som snarast ger uttryck för en "världslig" fyrståndsideoologi.

Stånd, genus och kvinnlig underordning

Det stånd där genuskonstruktionen tydligast kommer till uttryck i trestånds-läran är det tredje ståndet, hushållsståndet. Hushållsståndet innefattar samtliga samhällsmedlemmar, oavsett samhällsställning, kön, civilstånd eller ålder, vilket också noga framhålls av författarna till utläggningarna över Hustavlan.⁸⁹ Hushållsståndet delas in i åtta kategorier, vilka tilldelas var sina rubriker, vartill kommer en rubrik för samtliga, som i enlighet med tidens patriarkala tänkande rubricerades "menige *man*". De olika grupperna inom hushållet är: gifta män, gifta kvinnor, föräldrar, barn, husbönder och matmödrar, tjänstefolk, ungt folk samt slutligen änkor.⁹⁰ De olika hushållsmedlemmarna får genom olika bibelcitater sin bestämning i förhållande till varandra. Eva Åsbrink har framhållit att ett gemensamt drag i råden till de gifta kvinnorna, barnen, tjänstefolket och ungt folk är hörsamhet, lydaktighet och underdånighet.⁹¹ Av särskilt intresse i detta sammanhang är de riktlinjer som dras upp mellan makarna i ett äktenskap under rubrik I och II.

Det mest framträdande draget i Hustavlans förordnande om äktenskapet är hustruns underordning under mannen: Mannen är hustruns huvud och herre och hon skall vara honom underdånig.⁹² Detta otvetydiga uttryck för en manlig makt tas upp för en omfattande behandling av författarna till de tre hustavleförklaringarna. De motiveringar dessa ger för denna hierarkiska ordning hämtas främst från bibelns exemplar, dels från gamla testamentet där Sara och de övriga patriarkhustrurna beskrivs som exemplariska föredömen och dels från Paulus utläggningar om kvinnan och hennes roll i församlingen och i relation till sin man.

Uppfattades då hustrurnas underdånighet under mannen så självklar av landets befolkning, som den framställs i Hustavlan? Svaret måste här bli både ja och nej: Ja, eftersom alla visste att detta var den norm som gällde och som de, om de ville uppfattas som goda kristna och trogna undersåtar, måste bekänna sig till. Normens absoluta giltighet och gudomliga ursprung ifrågasattes aldrig. Inte ens av en i sammanhanget så självständig och maktägande person som drottning Kristina, ifrågasatte den av Gud givna ordningen. Inte ens om kvinnan ifråga var världens härskare, så kunde denna norm ifrågasättas: hustrun skulle vara sin man undergiven. Däremot ifrågasatte Kristina, i likhet med andra självständiga kvinnor under 1600-talet, sina egna möjligheter att leva upp till denna norm.⁹³ Detta förhållningssätt, att medvetet bryta mot normen utan att ifrågasätta den, var dock inte unik för den svenska drottningen. Merry Wiesner har genom studier av brev funnit att kvinnor i Västeuropa som bröt mot kravet på undergivenhet och lydnad ofta ursäktade sig för sitt beteende. De kände väl till att de bröt mot idelanormen, men också att detta

krävde en förklaring och en ursäkt.⁹⁴ Däremot kritiserade de aldrig normen explicit.

Nej blir svaret på den ovan ställda frågan därför att den omfattande argumenteringen för kvinnornas underdånighet knappast hade varit nödvändig om den av hela befolkningen inte endast bejakats med munnen utan också i liv och handling. Den påbjudna normen var många gånger inte endast alltför svår att följa utan framförallt alltför avlägsen de personliga erfarenheterna. Den starka kontrollen uppifrån innebar då att en del av undersåtarna hade ett tveskiktat förhållande till den påbjudna ideologin.⁹⁵

Argumentationen i utläggningarna till Hustavlan och andra skrifter visar också på att författarna var väl medvetna om att den underdånighet kvinnorna skulle visa sina män kunde vara mycket svår att leva upp till, men också att underdånighet och lydnad till mannen inte var en självklarhet för alla kvinnor. Sättet att argumentera påminde här om den diskussion som fördes i kapitlet om äktenskapet som institution där äktenskapet betecknades såsom en gudomlig ordning. Så till exempel uppmanas kvinnan i ”Hwsbön för en hwsmoder” att be till Gud att hon skulle lära sig ödmjuka sig för sin man.⁹⁶ Hunnius uppmanar i sin utläggning av Hustavlan de kvinnor som inte vill göra sina män till sina förmän, därför att de anser sig vara av lika god släkt, vara lika rika som de eller lika kloka och förståndiga som de, att de ska betänka från vem dessa tankar kommer. Självfallet kommer sådana krav på makt och auktoritet inte från Gud; de är Satans verk.⁹⁷ Kvinnornas underdånighet och ödmjukhet inför sina män är ett kall, som, försäkrar Egidius Hunnius, på intet sätt förringar kvinnorna. Tvärtom ger detta kvinnorna deras ära eftersom de då följer Gud och hans bud.⁹⁸ Orsaken till att kvinnorna ska vara underdåniga och lydiga är att Gud har bestämt att det så ska vara och därför ”skole gudfruchtige Quinnor icke låta samma Gudz ordning wara sigh emoot, uthan weta att när the äre henne lydige så äre the här medh Herranom sielffuon och hans heliga Ordning lydige”⁹⁹ Även Christopher Fischer motiverar maktasymmetrin mellan man och kvinna med att detta är Guds vilja och genom att följa den helgar kvinnorna sig själva. Går de däremot emot Gud ådrar de sig hans vrede och straff.¹⁰⁰

För Petrus Jonae Angermannus var det inte enbart Guds outgrundliga vilja utan dessutom och framförallt mannens större förstånd som motiverade hans överhöghet över hustrun. Såväl hänvisningen till Guds vilja som till männens större förstånd knöt an till Luthers skrifter. Luther framhåller på ett ställe att männen på grund av sitt större förnuft ”måste understundom se mellan fingren, gifva efter och undfalla något, och äfwen gifwa qwinnan sin ära”.¹⁰¹ Det är med stor sannolikt dessa lutherska ord som Jonae tog fasta på i sin argumentation. Jonae går emellertid ett steg längre; männen ska inte endast vara överseende och se mellan fingrarna så att kvinnorna ska kunna upprätthålla en viss självkänsla. I ”tillbörliga saaker” ska männen *lyda* kvinnorna. För, framhåller biskop Jonae, hade Pilatus lytt sin hustru hade hans sak varit ”fast bättre städt”¹⁰², vilket visar att dessa tillbörliga saker ingalunda var obetydligheter. Han ser visserligen männen som grupp som begåvade med ett större förstånd

än kvinnorna, (förstånd ser han som ett manligt karaktäristikum) vilket motiverade männens överhöghet, men när en enskild kvinna uppenbarligen visste bättre än sin man var denne skyldig att lyssna till och lyda hustrun.¹⁰³ Jonae var på denna punkt betydligt mer benägen än sina tyska kolleger att modifiera kvinnornas villkorlösa kall att alltid vara sina män undergivna. Kvinnorna har inte endast makt, enligt hans synsätt, de ska också äga en viss auktoritet.

Relationen mellan man och hustru och frågan om kvinnornas underdånighet och lydnad kopplades också samman med ordningen, enigheten och lugnet i huset. Enligt Christopher Fischer, som tydligast lyfte fram denna aspekt, bryter självständiga och olydiga kvinnor inte endast mot Guds bud, de förstör också sämjan och husfriden: ”altså skal en ächta hustru sigh effter Mansens sinne, wilia, ord och gerningar ställa och fogha, elliest bliffwer icke längre någon fridh och enighet i huset, the skola fördenskull wäl lära Mansens sinne.”¹⁰⁴ Ansvaret för enigheten och sämjan inom äktenskapet vilade således, enligt Fischer liksom i Luthers Hustavla, helt på kvinnorna. När dessa ifrågasatte männens dominerande maktställning hotades enigheten och ordningen. Kvinnornas kall att vara undergivna blir genom denna argumentation inte alltid lätt, men det är nödvändigt för att upprätthålla hushållets och samhällets Ordning såsom den är bestämd av Gud.

Kvinnlig makt och auktoritet inom hushållet

Synen på relationen mellan man och hustru var emellertid betydligt mer komplicerad i de tre lärda utläggningarna än vad Hustavlans genushierarkiska ideologi ger vid handen. Uttalanden som exempelvis ”Man och Quinna äre the förnembiligaste huffwuden och stöderne... inom hushällsståndet”.¹⁰⁵ visar att mannens auktoritet och makt över kvinnan i någon bemärkelse uppfattades som relativ.¹⁰⁶ Här lyfts även hustrun upp till överhetsnivå, också hon är ett huvud. Hustrun är underordnad mannen, men det är uppenbart att hustruns underordning skiljer sig från barnens eller tjänstefolkets underordning i hushållet. Kvinnan är inte endast hustru, hennes livsuppgift är dessutom att vara mor och husmor.¹⁰⁷ Tillsammans med mannen skulle hustrun ha ansvar för barn och tjänstefolk och tillsammans med honom skulle hon uppfostra barnen och leda hushållet. I de tre utläggningar som här analyserats, görs ingen skillnad mellan moderns och faderns förpliktelser som förälder eller barnens skyldighet att älska, ära och lyda sin mor och far. En mor och en far var alltid överordnade sina barn, oavsett barnens kön. Detta gällde även sedan barnen blivit vuxna och även om barnen uppnådde en högre samhällsställning och/eller bättre ekonomiska villkor än föräldrarna.¹⁰⁸ Föräldraskapet överordnas således ståndet men även klass och andra sociala indelningar. Ja, till och med genus; en mor tilldelas alltid en överordnad position i förhållande till sin son i dessa lärda tolkningar. Särskilt Jonae Angermannus framstår som angelägen att innefatta modern i föräldraauktoriteten.¹⁰⁹

Husmoderns ansvar gentemot tjänstefolket skiljer sig från husfaderns endast genom att det var husfadern som tilldelades ansvaret för husandakten.¹¹⁰ Man och hustru var som ett ledarpar inom hushållet och i förhållande till övriga hushållsmedlemmar. Inom detta ledarpar var dock mannen den främste, *primus inter paris*. Denna tanke förtydligas ytterligare av Schering Rosenhane i hans beskrivning av husfaderns och matmoderns uppgifter i ett adligt gods-hushåll. Han understryker här att "Därnäst måtte en Fru och Matmoder ihugkomma och sig besinna att hon ähr satter till en Moder i huset, icke allenast till att föda och wäl uptukta sine barn, them Gud hånne beskärer, Uthan och förnämbiligen att wara sin Man till bistånd och sitt hus så hiälpa till att regera och förestå."¹¹¹ Husmodern hade enligt detta synsätt rollen av biträdande regent, inom "hushållsmonarkin". Som sådan skulle hon äga den respekt, auktoritet och kompetens som krävdes för att leda hushållet och vid behov även träda in i mannens ställe.¹¹² Skulle hustrun sakna erforderliga kunskaper var det, enligt Rosenhane, mannens skyldighet att undervisa och korrigera henne. Men, framhåller han, det är viktigt att detta sker diskret och i enrum, så att inte barn eller husfolk hör, eftersom det annars skulle kunna leda till att barnen föraktar sin mor. "Ty såsom thet är angeläget, om wäl skall tillgå i huset, adt matmodern haffwer respect, hörsamhet och lydna, Så måste och mannen hånne där wid maintainera och ärhålla (= hålla i ära)".¹¹³ Det var således husfadern som gav husmodern hennes auktoritet över hushållet.

Denna mer komplicerade bild av relationen inom äktenskapet presenteras framförallt i de utläggningar, som gällde hushållskategorin "gifta män". Här inskräps även kraven på mannen att han inte fick missbruka sin överhöghet över hustrun. Jonae avslutar sin predikan om "Ächta folck och deras regemente" med förmaningen att mannen ska bruka sitt (större) förstånd och starkhet till kvinnans bistånd och bästa och "icke til förtryck".¹¹⁴ Christopher Fischer betonar att mannen inte får högfärdas över sin överhöghet och därigenom hustrun "förächta och under fötterna träda".¹¹⁵ Mannen skulle istället använda sina gåvor till hustruns hjälp och välfärd. För, som han uttrycker det "Itt rätt företagit Echtenskap är thet aldra liufligaste, behageligate Wänskap, itt Paradis och halft Himmelrike"¹¹⁶

Hustavlan uppmanar männen att älska sina hustrur. Till skillnad från sina tyska kolleger understryker Jonae i sin kommentar att visserligen nämns endast männen i den del av Pauli brev som citeras i Hustavlan, men att detta självfallet måste gälla för båda parter i ett äktenskap.¹¹⁷ Den äktenskapliga kärleken ska, understryker han, vara ömsesidig. Detta kontrasterar bjärt mot Luthers ord om att mannen ska älska och kvinnan ska frukta. Här gör Jonae en omtolkning av Hustavlan.

Den äktenskapliga kärleken framställs i förklaringarna som mycket fysisk, männen ska älska sina hustrur som sina egna kroppar. "Then sina hustru älskar han älskar sigh sielf. Ty ingen hafwer någon tijd hatat sitt eget kött"¹¹⁸ Uttrycket att man och hustru var ett kött och en kropp, eller ibland "två själar och en kropp", återkommer i flera olika sammanhang och används ofta som en

motivering till att mannen ska behandla sin hustru väl. Så skriver exempelvis Hunnius i sin utläggning över Hustavlan att de män ”Äre Omenniskelige, som haata theras hustrur; thet är theras egit kött och blod”.¹¹⁹ Man och hustru såsom ett kött tolkas här uppenbarligen inte endast symboliskt, utan här finns på en konkret förståelse som idag kan vara svår att tränga igenom. Den engelske författaren William Gouges förmaning att den som slår sin hustru, han slår sig själv, kan ses som ett uttryck för en liknade syn på man och hustru som två sidor av en enhet, tolkad mycket konkret och fysiskt.¹²⁰ Denna kroppslighet är i de tre utläggningarna över Hustavlan kopplad till sexualiteten, givetvis enbart den äktenskapliga.¹²¹ Särskilt hos Jonae är denna koppling tydlig. Så framhåller han t.ex. att Gud i sin vishet föranstaltat att äkta makar upplever varandra ”så täcka, att de platt ingen lust till andra haffua”.¹²² När Jonae i detta sammanhang slår fast att äktenskapskärleken är ”Dygd och icke Synd”, är det uppenbart att äktenskapskärleken för honom har en starkt sexuell laddning.¹²³ Det är genom den sexuella relationen som man och hustru blir ett kött.¹²⁴

Prästernas vidareförmedling av treståndslärens genuskonstruktion

Församlingsprästerna tilldelades i uppbyggnaden av den starka 1600-talsstaten en stor del av ansvaret för att föra ut och inpränta bilden av ”den rätta samhällsordningen”, inklusive genuskonstruktionen, till landets befolkning och överhuvudtaget för den för den absoluta staten så viktiga enhetsskapande fostran av undersåtarna.¹²⁵ I de båda studerade ståndsläroarna knöts detta ansvar till prästernas förmåga att tala och övertyga. Hustavlan fastslår att en präst ”må mächtig wara til at förmana genom hälsosam lärdom och öfwerwinna them som ther emot säija”.¹²⁶

Kanske överdrev Gustav II Adolfs medvetet en smula när han i talet till ständerna 1630 höll före, att detta var en förmåga som det svenska prästerskapet behärskade till fulländning. Det är här kungen yttrade de välkända orden till prästerna rörande förhållandet till deras åhörare ”hwilkas hierta I hafwa uthi edert wåld, till att wrida och wränga hwart eder löster”.¹²⁷ Därför är det prästerskapets uppgift att tillse att undersåtarna är överheten trogen och att de gör sin plikt med hörsamhet, ”styrkiandes dhem till eenighet och samdrechtighet”.¹²⁸ Detta skulle enligt kungen uppnås genom att inte endast förmana dem, utan ”I skole och sielwie föregå dem med ostrafflig och oförargeligh exempel”.¹²⁹

Denna syn på prästerna som levande dygdespeglar och goda förebilder ligger helt i linje med bilden av prästeståndets uppgift såsom den formulerades i den lutherska treståndsläran. I Hustavlans huvudstycke om kyrkoståndet sammanfattas uppräknningen av de egenskaper en präst borde besitta med orden ”Then sit huus wäl förestår, then lydigh barn hafwer”.¹³⁰ Till de krav som ställdes på prästernas person var exempelvis att de skulle vara ostraffliga, nyktra, läraktiga, gästfria och milda samt i detta sammanhang inte minst viktiga; deras roll som förebilder krävde att de skulle vara gifta, ”ene hustrus man”.¹³¹

Prästerna fanns spridda över hela riket. De skulle vara representerade i varje enskild socken och själva ha personlig kontakt med alla församlingsmedlemmar. De skulle ”medh foga och lempa omgås med Folket”.¹³² Detta gav dem, enligt såväl den lutherska som den kungliga ideologin, ett inflytande över befolkning som måste utnyttjas för att leda och hålla befolkningen samman. Enligt den kyrkliga treståndsläran handlade det främst om att samla åhörarna kring ”den rätta läran”. I den fyrståndslära som kungen relaterade till gällde det framförallt att hålla undersåtarna samman i välvillighet och lugn gentemot överheten och att acceptera de krav som ställdes av överheten. Prästerna gjordes till Guds och Konungens män i den svenska 1600-talsstatens enhetskapande projektet.

Frågan gäller således: vilket budskap, vilken bild av ståndslärornas genuskonstruktion, förmedlades till landets befolkning från predikstolarna under 1600-talet? Ett av de tillfällen där prästernas tolkning av treståndslärens hushållsstånd kommer till uttryck och konfronteras med verklighetens hushåll med dess män, kvinnor, barn och övriga medlemmar var när de i samband med begravningar beskrev de döda och deras liv. I dessa personbeskrivningar, eller dygdespeglar, som de även kallades, lyfte författarna särskilt fram förhållanden och egenskaper som de uppfattade som berömvärda och föredömliga för landets män och kvinnor.¹³³ De speglar därför mer ett ideal än människornas faktiska egenskaper och leverne. De likpredikningar som senare trycktes genom de efterlevandes försorg spreds och lästes som uppbyggelselitteratur, ”andre som effterlefwe til Exempel och påminnelse... (som) bör tiena os til rättelse och effterdöme...”.¹³⁴

För att få en bild av framförallt den syn på genusrelationen som spreds genom dessa har de 46 likpredikningar över kvinnor och män från olika samhällsgrupper under perioden 1600–639, vilka finns bevarade i Svensk biografisk samling, samt lika många personalier från perioden 1685–1699, studerats.¹³⁵ Karaktäristiskt för detta material är att endast en av de sammanlagt 37 kvinnorna var ogifta, medan åtta av de totalt 49 männen inte var gifta. Detta torde mindre förklaras av de efterlevandes ekonomiska möjligheter att trycka en predikan än av att skillnaden i gifta och ogifta kvinnors status inte motsvarades av samma statusskillnad för männen. Endast gifta kvinnor motsvarade idealen på ett sådant sätt att deras eftermäle ansågs lämpligt som uppbyggelselitteratur. Här synes den lutherska normen, som föreskrev äktenskapet som kvinnans enda socialt accepterade bestämmelse, ha slagit igenom även i praxis.¹³⁶

I dessa sammanlagt 92 predikningar berör författarna inte oväntat den i Hustavlan så viktiga punkten att kvinnorna ska vara underdåniga endast i dygdespeglar över kvinnor. Sammanlagt lyfts kvinnornas underdånighet fram i fyra dygdespeglar. Två kvinnor i materialet från det tidiga 1600-talet och lika många från dess slut hyllas av skribenten för att de var lydiga och/eller underdåniga.¹³⁷ Så till exempel framhöll Sylvester Phrygius att den år 1606 begravda adelskvinnan Malin Rosengren ”givit sin vilja uti sin mans vilja uti all tillbörlighet”, medan prästhustrun Maria Daalheem drygt nittio år senare

hyllades för att hon sin make "älskat, ärat och wyrdat som hennes huvud och förman".¹³⁸

Om den i Hustavlan föreskrivna underdånigheten inte gavs särskilt stort utrymme i dessa tryckta likpredikningar, så tilldelas äktenskapskärleken en desto större plats. I sju av predikningarna över kvinnor och sex över män från det tidiga 1600-talet och i 14 dygdespeglar över kvinnor och 21 över män i det sena materialet lyfts den föredömliga kärleken inom äktenskapet särskilt fram av författarna. Till denna ökade frekvens ska kopplas en förändring i själva beskrivningarna av denna äktenskapskärlek. Från det tidiga 1600-talets konstateranden att personerna levit i ett "kärligt äktenskap" eller i "kiärlighet och sämja" beskrevs den goda äktenskapskärleken vid seklets slut allt oftare som ömsesidig, ljuvlig, glädjefylld och förtrolig.¹³⁹ Typisk för det sena 1600-talets kvinnliga dygdespeglar är beskrivningen av Anna Maria Sölwerstiernas äktenskap med Mårten Lindehielm som byggde på förnöjsamhet, oskrytsam förtrolighet, inbördes enighet och fågnad.¹⁴⁰ Till de mer målande beskrivningarna hör kyrkoherden Johan Collins ord över Ebba Sparres äktenskap med Jesper Cruus, där makarna sades "hugat sig och nyttjat all den glädje som utaf en hjärtelig inbördes kärlek, sämja och förtrolig sammanlefnad någonsin kan härflyta". Denna utveckling kan inte endast förklaras av en förändring av den språkliga stilen, utan bör ses som uttryck för en starkare betoning av ömsesidig kärlek och delat ansvar för enigheten och sämjan inom äktenskapet.

Den bild av gifta makars goda relation såsom den presenterades i de tryckta likpredikningarna avvek i de allra flesta fall markant från den norm som fastslogs i Luthers Hustavla. Den genuskonstruktion som förmedlades via dessa skrifter, särskilt under 1600-talets sista decennier, knyter däremot an till Petrus Jonae Angermannus tolkning, eller i vissa fall omtolkning, av de lutherska idéerna. Ömsesidigheten inom äktenskapet blev alltmer framträdande i dessa skrifter under 1600-talets lopp.¹⁴¹

Makten, Mannen, Konungen och Gud

Den starka svenska 1600-talsstaten sökte inte endast stärka sin ställning bland Europas stormakter, den sökte också stärka sin auktoritet inom det svenska samhället. Statens ideologiska legitimering för denna ökade auktoritet hämtades från en politisk-ideologisk bas med stor utbredning bland de tidigmoderna europeiska staterna. Det var en ideologi som av William Monter beskrivits som en patriarkal auktoritetsideologi. Ett mycket explicit uttryck för denna var läran om förhållandet mellan överhet och undersåtar och mellan medlemmarna i ett hushåll. Genom Luthers lilla katekes och inte minst genom Hustavlan spreds föreställningarna om hur samhället skulle fungera till hela landets befolkning. Men vid sidan om dessa skrifter fanns givetvis även andra skrifter och inte minst tal och predikningar, vilka hade till uppgift att få landets befolkning att sluta upp bakom en gemensam syn på hur samhället borde

fungera. Hustavlan fick en viktig roll för spridningen av en samhällssyn, som fick status av officiell norm.

Kvinnorna integrerades i samhället genom treståndslärans tredje stånd: hushållsståndet. Det var inom hushållet, och endast här, som kvinnorna hade sin funktion som nyttiga samhällsmedlemmar. Särskilt poängterades tre roller för kvinnorna inom hushållets ram, nämligen som hustru, mor och matmor. Kvinnornas plats i samhället var i Hustavlans värld snäv och begränsad. Men samtidigt gavs denna plats ett mycket högt värde. Kvinnornas uppgifter inom hushållet lyftes upp till en helig plikt, ett kall.

Relationen mellan könen reglerades likaså genom hushållsideologin. Makten och auktoriteten tillskrevs här mannen. Mannens överhöghet över sin hustru framställdes här lika absolut och odiskutabel som överhöghetens auktoritet över undersåtarna eller t.o.m. Guds allsmäktighet över människorna. All makt kom, som det stod i Hustavlan, av Gud och kanaliseras till Överheten, konungen och statens övriga representanter i samhället, och till Mannen, hushållets härskare. Det var en patriarkal auktoritetsideologi, som frantog kvinnorna all auktoritet, men även all makt, i förhållande till männen, men som gav dem en viss, avledd maktposition i förhållande till barn och husfolk.

Vid 1600-talets början fanns dock skilda uppfattningar om hur denna norm bäst borde tolkas, vilket kom till uttryck i de tre utläggningar över Hustavlan, som kom ut under seklets två första decennier. Dessa uttrycker alla en modifiering av Hustavlans krav, men här finns klara skillnader i hur långt denna modifiering kunde föras. Den tydligaste och viktigaste skillnaden mellan de olika utläggningarna gällde maktrelationen mellan man och kvinna. Det har dock framkommit att här, liksom för Luther, var det relationen mellan man och hustru inom ett äktenskap som stod i centrum. De två tyska översättningarna poängterade att kvinnorna visserligen kan ha makt, men eftersom Gud inte givit dem någon auktoritet i förhållande till mannen är det kvinnornas svåra men ansvarsfulla kall att följa Guds vilja och uppge alla maktanspråk. De båda tyska teologerna grundar således kvinnornas underordnade position helt och hållet på Guds vilja; det är inte några biologiska eller andra skillnader mellan könen som motiverar maktförhållandena.

Den svenske biskopen Petrus Jonae Angermannus däremot förde in en genusrelaterad skillnad som ytterligare ett argument för kvinnornas underordning, nämligen männens större förstånd. Samtidigt tonade han ner Hustavlans krav på kvinnornas underordning betydligt mer än sina tyska kolleger. Enligt honom fanns det skäl att ge kvinnorna en viss auktoritet. Det var dock, enligt Jonae, inte Gud utan männen, som skulle ge kvinnorna denna auktoritet, som inte endast gällde i förhållande till barn och husfolk, utan även i förhållande till männen själva. Det fanns, enligt Jonae Angermannus, situationer när det var bäst att mannen lät sin hustru råda. Detta kombinerade han med krav på ömsesidig kärlek och aktning inom äktenskapet. Sammantaget ger detta en bild av relationen mellan man och hustru, som avvek markant från den genusordning som presenterades i Hustavlan.

Någon fullständig enighet om tolkningen synes inte ha uppnåtts under 1600-talet. Det budskap som nådde landets befolkning via likpredikningarna innehöll skiftande uppfattningar om den genusbestämda maktrelationen. Det har emellertid framkommit att det var Jonae mjuka tolkning av treståndslärens genusrelationer som vid 1600-talets slut hade blivit tongivande.

William Monters tes om den starka tidigmoderna statens patriarkala auktoritetsideologi och dess avgörande betydelse för en försämrad situation för kvinnorna måste således nyanseras, när den prövas på det svenska samhället. Det ideologiska budskap som nådde landets kvinnor och män via predikstolarna var inte sådant att det, om det följdes, nödvändigtvis behövde leda till en minskad makt och/eller auktoritet för landets kvinnor.

Orsaken till att denna mjuka tolkning av Hustavlans treståndslära och samhällsordning så snabbt accepterades och slog igenom i Sverige, kan i viss mån förklaras utifrån anpassning till ett av krig och mansbrist präglat samhälle där kvinnor i männens frånvaro fick lov att inte endast rycka in och göra mansysslor, utan även äga ett visst mått av beslutanderätt för att samhället överhuvudtaget skulle fungera. Men, det räcker inte som förklaring; krig förekom även i exempelvis de tysktalande lutherska områdena där tolkningen av Luthers läror var en annan. Kulturella traditioner torde även ha betydelse och viktigast att hålla i minnet är, att gränserna för hur långt anpassningen eller omtolkningen av den lutherska ideologin kunde tänjas ytterst kontrollerades av staten.

Genom ståndsläroras och då främst den lutherska treståndslärens, starka koppling till hushållsideologin involverades kvinnorna i den absoluta statens ideologiska legitimering. För att staten skulle kunna stärka sin legitimitet och därigenom också sin auktoritet, samtidigt som den strävade efter stormaktsstatus, krävdes en mobilisering av hela landets befolkning. En lyckad integration av kvinnorna förutsatte att det åtminstone fanns delar av den enhetsskapande ideologin, som appellerade till kvinnorna och som de uppfattade som värdefull. Genom att lyfta fram hushållsideologin och kvinnans starka ställning i hushållet, samtidigt som den lutherska synen på kvinnans underdanighet inom äktenskapet inte i den officiella normen, men väl i tolkningen och diskussionen om denna, tonades ner till förmån för ömsesidig kärlek och respekt inom äktenskapet, gjordes budskapet attraktivt även för kvinnorna. Ett visst mått av makt och auktoritet till – de gifta – kvinnorna kan därmed ses som en förutsättning för att samhällets integration skulle lyckas och staten därmed öka sin auktoritet i samhället. I förhållande till kvinnorna i många andra delar av såväl det protestantiska som katolska Europa hade de svenska kvinnorna något av en stormaktstid.

Noter

1. En tidigare version av denna uppsats presenterades vid det 5. Nordiska kvinnohistorikermötet i Klækken, Oslo i augusti 1996, under temat "Makt, stat och könn i medeltid och tidlig moderna tid".
2. Holm, Ulla: *Modrande och praxis, en feministfilosofisk undersökning*, Göteborg 1993 s 64 f.
3. Hirdman, Yvonne: Genussystemet . reflexioner kring kvinnors sociala underordning /*KvT 1988:3*/; s 51.
4. Se debatten om genusbegreppet i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*: Jfr ex.Hirdman 1988, Eduards, Maud Landby & Manns, Ulla: Om genus och genussystem /*KvT 1987:4*/; Gemzöe, Lena m.fl.: Sex, genus och makt i antropologiskt perspektiv /*KvT 1989:1*/; Carlsson Wetterberg: Christina: Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan? /*KvT 1992:3*/ , En utmärkt sammanfattning av denna diskussion ges i Meurling, Birgitta: *Sarons Liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*, Stockholm 1996 s 32 ff. Jfr. även Holm 1993 s 64 där en modell över distinktionen sex/gender och kön/genus presenteras. Olika aspekter på frågan om kön och/eller genus i Norge diskuteras i Melby, Kari: Norsk kvinnehistorie 1975–1995; Könnets endrede vitenskapelige status /*HT (Norge) 1996:1* s 195–200.
5. Thurén, Britt-Marie: Om styrka, räckvidd och hierarki, samt andra genusteoretiska begrepp /*KvT 1996: 3–4*/ s 74, Gemzöe m.fl. 1989.
6. Jfr. ex Helmius, Agneta: Äktenskap som mål och mening: Könskonstituering i 1700-talets Sverige. /*Kjonn, makt, samfunn i Norden i et historisk perspektiv. Konferanserapport fra det 5. nordiske kvinnehistorikermötet, Klækken 08-11.08 96, Bind II*/ Dragvoll 1997, Lundgren, Eva: *Det må da vaere grenser for kjønn! Voldelig empiri og feministisk teori*, Oslo 1993; Meurling 1996.
7. Butler, Judith: *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity*, Routledge 1990 kap 3; Butler, Judith: *Bodies that Matters. On the Discursive Limits of Sex*, Routledge, London 1993, Jfr Järvinen, Margaretha: Makt eller vanmakt? /*KvT 1996:1*/.
8. Roper, Lyndal: *Oedipus and The Devil. Witchcraft, sexuality and Religion in early modern Europe*, Routledge, London 1994 s 4.
9. Lundgren 1993 s 79 f, 92 f.
10. Se ex. Scott, Joan: Gender: A Useful Category of Historical Analysis /*The American Historical Review 1986:4*/ s 1069, Hirdman 1988 s 50 ff; Kelly, Joan: The Social Relation of the Sexes. Methodological Implications of Women's History /*Signs 1:4*, 1976/; Amussen, Susan Dwyer: *An Ordered Society. Gender and Class in Early Modern England*, Oxford, NY 1988.
11. Så t.ex. var ett huvudtema vid det 5. Nordiska kvinnohistorikermötet i Klækken 1996 just "Makt, stat och kön".
12. Berggren, Anne Marie: Kvinnan och makten /*Makt att tolka verkligheten*, FRN-rapport 92:5/ s 53. Andra begrepp inom denna grupp är exempelvis frihet, jämlikhet och demokrati och – genus.
13. Erler, Mary & Kowaleski, Maryanne: Introduction /*Women and Power in the Middle Ages*, Athens 1988 s 1 f; Wiesner, Merry: *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 1993 s 239 f; Jacobsen, Grete: *Kvinder køn og købstadslovgivning 1400–1600. Lovfaste Maend och aerlige Kvinder*, Köpenhamn 1995 s 18 f; Bull, Ida: Könnsperspektiv på maktstrukturer i borgerskapet på 1700-talet. / *Kjonn, makt, samfunn i Norden i et historisk perspektiv. Konferanserapport fra det 5. Nordiska kvinnehistorikermötet, Klækken 08-11.08.96, Bind I*/ Dragvoll 1997 s 81 f.
14. Wiesner 1993 s 239 f.
15. Erler & Kowaleski 1988 s 1f, Jfr Bennett, Judith: Public Power and Authority in the Medieval English Countryside /*Women and Power in the Middle Ages*, Athens 1988/ s 19–36.

16. Erler & Kowaleski 1988 s 13.
17. Jacobsen 1995 s 18 f.
18. Andersson Lennström, Gudrun: Makt och myndighet. Kring 1686 års lagkommission och kvinnans vardagsmakt /*Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet*, Opuscula Historica Upsaliensia 14 / Uppsala 1994 s 17 f.
19. Andersson Lennström 1994 s 18 f.
20. Wiesner 1993 s 240 (min kursiv).
21. Peterson, Abby: Makt och auktoritet i feministisk teori och praktik /*KvT* 1987:2–3 s 70 f; Jfr dock Sennett, Richard: *Authority*, New York 1981, som inte uppfattar auktoriteten som något som kan innehas, utan som en tolkningsprocess.
22. Peterson 1987; Dahl, Göran: Auktoritet som maktens subjektiva manifestation /*Tekla* 14, 1984/.
23. Bull 1997 s 67.
24. Som Sölvi Sogner och Hilde Sandvik konstaterade redan 1989 har frågan om huruvida kvinnornas situation försämrats eller förbättrats under tidigmodern tid varit föremål för en livig diskussion inom den internationella forskningen under det senaste decenniet. Sogner, Sölvi & Sandvik, Hilde: Ulik i lov og laere; lik i virke og verd? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca 1500–1800 /*HT* (Norge) 1989:4/s 435.
25. Kelly-Gardol, Joan: Hade kvinnorna en renässans? /*Genus i historisk forskning!*, Lund 1993; Jfr även ex Pitkin, Hanna Fenichel: *Fortune Is a Woman.: Gender and Politics in the Thought of Niccolò Machiavelli*, Berkeley 1984; Slater, Miriam: *Family life in the seventeenth century: the Verneys of Claydon House*, London 1984 s 7; Klappisch-Zuber: *Women, Family and Ritual in the Renaissance*, Chicago 1985; Wiesner, Merry: *Spinning out Capital: Women's Work in the Early Modern Economy / Becoming Visible. Women in European History*, ed. Bridenthal et al, 2;nd edition, Boston 1987 s 221 ff; Roper, Lyndal: *The Holy Household. Women and Morals, in Reformation Augsburg*, Oxford 1989; Monter, William: *Protestant Wives, Catholic Saints and the Devil's handmaid: Women in the Age of Reformations / Becoming Visible. Women in European History*, ed. Bridenthal et al, 2;nd edition, Boston 1987/ s 203 ff.
26. Benadusi, Giovanna: Rethinking the state: family strategies in early modern Tuscany /*Social history* vol 20:2, 1995/ s 157–178, Jfr även hennes verk *A Provincial Elite in Early Modern Tuscany. Family and Power in the Creatopn of the State*, London 1996.
27. Österberg, Eva: Dygdig matrona och ensam bonde/*Folk förr. Historiska essäer!* Stockholm 1995 s 211.
28. Jfr. nu senast antologin *Kvinnor i stormaktstidens Sverige. Jämmerdal & fröjdesal*. Red Eva Österberg, Stockholm 1997.
29. Nilsson, Sven, A: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Acta Historica Upsaliensia 161, Uppsala 1990; Nilsson, Sven A.: Politisk mobilisering i den svenska militärstaten /*Scandia* 1994:2/; Lindegren, Jan: *Maktstatens resurser; Odense 1993* ; Dahlgren, Stellan & Stadin, Kekke: *Från feodalism till kapitalism. Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, Opuscula Historica Upsaliensia 5, Uppsala 1990 ; Gustafsson, Harald: Vad är staten? Den tidigmoderna svenska staten. Sex synpunkter och en modell. /*HT (Sverige) 1994:2/*; Jfr även exempelvis Anderson, Perry: *Den absoluta statens utveckling*, 3:e uppl Lund 1987.
30. Jfr dock Österberg, Eva: Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur /*Scandia* 1989/; Österberg, Eva: Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 100-talens Sverige /*Scandia* 1992/ som lyfter fram maktstatens begränsningar och den motmakt som kom till uttryck i bondesamhällets kommunalistiska drag.
31. För en närmare redogörlse av min syn på staten och dess funktion se Dahlgren & Stadin 1990 s 2, 10.
32. Jfr. Lindegren, Jan: *Varat, staten och diket: tre historieteoretiska uppsatser*, Opuscula Historica Upsaliensia 2, Uppsala 1988 s 44, som likställer dessa aspekter: ”Legitimi-

teten är alltså i djupare mening detsamma som ideologisk dominans eller ideologisk hegemoni...”.

33. Lindegren 1988 s 43.
34. Gustafsson 1994 s 223.
35. Österberg, Eva: Folkets mentalitet och statens makt / *Folk förr.Historiska Essäer*, Stockholm 1995/ s176 f.
36. Stadin, Kekke: *Maktkamp på Arboga redd. Sjöfart inom skrå och aktiebolag*. Opuscula Historica Upsaliensia 11, Uppsala 1993 och där anförd litteratur.
37. Lindström, Dag: *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*. Uppsala 1991; Jfr även, Sandberg, Robert: *I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599–1620*, Stockholm 1991.
38. Jfr Florén, Anders: *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1849*, Opuscula Historica Upsaliensia 7, Uppsala 1991 s 13.
39. Österberg, Eva: Folkets mentalitet och statens makt / *Folk förr.Historiska Essäer* /, Stockholm 1995/ s 177.
40. Oestreich, Gerhard von: Strukturprobleme des europäischen Absolutismus / *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd 55*, Wiesbaden 1968/ s 331.
41. En kritisk presentation av denna forskning ges i Dinges, Martin: Früneuzeitliche Armenfürsorg als Sozialdisziplinierung? / *Geschichte und Gesellschaft 17 Jahrgang 1991:1/* s 5 ff, Jfr även Lindström, Dag: Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden / *H T (Sverige)1994:4/* s 522 f, not 26. Om ”Sozialdisziplinierung” varit lösenordet i den moderna tyska forskningen, så har begrepp som ”civilisation” och ”kultur” varit utgångspunkter för ett annat, alternativt synsätt. Denna tradition fick en ny uppmärksamhet sedan Norbert Elias pionjärbete från 1939, ”*Über den Prozess der Zivilisation*” i två volymer kom ut i engelskspråkig översättning år 1978. I Elias är det inte en stark stat, som formar undersåtarna, utan människorna formar och civiliserar sig själva eller snarare varandra. Elias, Norbert: *The Civilization Process, Sociogenetic and Psychogenetic Investigations, vol 1: The History of Manners and vol 2: State Formation and Civilization*, Oxford 1978. Inom särskilt den engelskspråkiga forskningen ligger inte focus på dikotomin stat – undersäte, som den gjort i den tyska traditionen, utan här betonas främst en kulturellt social dimension i termer av exempelvis herre – folk, patricisk – plebejisk, folk – elit. Två exempel på denna forskning, som översatts till svenska är Thompson, Edward P: *Herremakt & folklig kultur*, Malmö 1983; Burke, Peter: *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Malmö 1983. Även denna tradition finns rikt företrädd inom den svenska forskarvärlden. Jfr ex. Jarrik, Arne & Söderberg, Johan: *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm 1994, Österberg, Eva: *Folk förr. Historiska essäer* , Stockholm 1995 s 176 ff, Aronsson, Peter: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, Lund 1992, Bergfeldt, Börje: *Enhetsstatens sista strid – kyrklig makt mot folklig sekularisering. HfKS 1995:3*.
42. Hsia, Po-Chia: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750*, London 1989 s 184.
43. Roper, Lyndal: *The Holy Household. Women and Morals, in Reformation Augsburg*, Oxford 1989.
44. Se ex. Davis, Natalie Zemon: *City Women and Religious Change / Society and Culture in Early Modern France*!, Stanford 1975; Wyntges, Sherrin Marshall: *Women in the Reformation Era / Becoming Visible. Women in European History*, ed. Bridenthal et al, 2;nd edition, / Boston; Warnicke, Retha: *Women of the English Renaissance and Reformation*, Westport 1983; Wiesner, Merry: *Luther and Women: The Death of Two Marys / Disciplines of Faith: Religion, Patriarchy and Politics*, ed Roper et al/ London

- 1987; Wiesner, Merry: *Women and the Reformation /The German People and the Reformation*, ed. Hsia, Itaca 1988.
45. Monter, William: *Protestant Wives, Catholic Saints and the Devil's handmaid: Women in the Age of Reformations /Becoming Visible. Women in European History*, ed. Bridenthal et al, 2;nd edition, Boston 1987/ s 203 ff.
46. Monter,
47. Kriete, Peter: *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists. Europe and the World Economy 1500–1800*, Leamington 1983 s 16 f, Jfr Dahlgren & Stadin 1990 s 6.
48. Jfr exempelvis 1800-talets förändrade näringslagstiftning, Jfr Quist, Gunnar: *Kvinnofrågan i Sverige*, Göteborg 1960.
49. Wiesner 1993 s 30.
50. Vid en minikonferens i "Kvinnohistoria före 1850" i Uppsala januari 1993 presenterades inte mindre än sex olika pågående undersökningar på detta område. Fyra av dessa är kommande eller nyligen publicerade doktorsavhandlingar. Jfr. även ex. Taussi-Sjöberg, Marja: *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996 s 155 ff, 166 f; Taussi-Sjöberg, Marja: *Kvinnorna på Njurundatiner på 1600-talet /HT (Sverige)1992:2*; Karlsson, Åsa B: *Kvinnan, staden och rätten under 1600-talet /HT (Sverige) 1995:4*; Andersson, Hans: *Genus och rättsskultur. Kvinnlig brottslighet i stormaktstidens Stockholm /HT (Sverige) 1995:2*; Andersson Lennström 1994; samt Granström, Görel m.fl: *Kvinnorna och rätten*, Uppsala 1996, där tre av uppsatserna gäller rättsliga förhållanden under 1600- och 1700-talen. För Norge se ex. Sogner & Sandvik 1989 s 435; Sandvik, Hilde: "Kvinnors rettslige handleevne." Tingböcker som kilde til forholdet mellom kjønnene. /HT (Norge) 1991:2/ s 283; Danmark: Jacobsen, Grethe: *Kommentar till Hilde Sandvik /HT (Norge) 1991:2/ s 298*; Jacobsen, Grethe: *Kvinder, kön og købstadslovgivning 1400–1600*, Köpenhamn 1995 s 310; Finland: Pylkkänen, Anu: *Staten, lagen och könen: uppkomsten av könsdifferensen inim det tidigmoderna rättssystemet. /Föredrag vid Det 5. Nordiska kvinnohistorikermötet iKlaekken 1996*;Pylkkänen, Anu: *Kvinnan, hushållet och rätten. Regionala variationer i stormaktstidens Finland /HT (Sverige) 1994:3/*.
51. Fox-Genovese; Elisabeth: Att sätta in kvinnohistorien i historien. /*KvT 1983:4* (New Left Review nr 133)/; Kelly, Joan: *The social Relations of the Sexes /Women, History and Theory. The Essays of Joan Kelly*, Chicago 1984 (Signs 1:4 1976) s 10 ff; Middleton, Christopher: *The Sexual Division of labour in Feudal England /New Left Review nr 113–114/ 1979*; Amussen, Susan Dwyer: *An Ordered Society. Gender and Class in Early Modern England*, Oxford 1988 s 4; *Feminism och marxism* 1986; Florén, Anders: *Genus och produktion. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640 –1840*, Opuscula Historica Upsaliensis 7, Uppsala 1991 s 2 f; Sjöberg, Maria: *Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktionen i det tidigmoderna Sverige/HT (Sverige) 1996:3/*.
52. Den världsligt-politiska ståndskonstruktionen förekom dock i flera varianter med ett varierande antal stånd. Det var dock fyra-ståndstanken kom att dominera. Rörande olika konstruktioner av denna ståndslära se Englund. Peter: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm 1989 s 32 f.
53. Lilja, Einar: *Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom: en bibliografisk och kyrkohistorisk studie*, Stockholm 1947 s 1.
54. I de allra flesta utgåvor av psalmboken ingick, förutom Luthers lilla katekes, även en rad andra handböcker, vilka ansågs nödvändiga för vart hushåll. Det var exempelvis almanacka med tolkningsschema för astronomiska observationer, Davids psalmer (Psaltaren), passionshistorien samt husböner för olika tillfällen.
55. Åsbrink 1959 s 27–36; Pleijel, Hilding: *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970 s 23.
56. För en beskrivning av synen på samhällets uppdelning i tre stånd i Frankrike under tidigmodern tid se ex. Mousnier, Roland: *The Institutons of France under the Absolute*

- Monarchy 1598–1789*, Chicago 1979 s 5 ff eller i en medeltida version; Tuchman, Barbara: *En fjärran spegel. Det stormiga 1300-talet*, Stockholm 1981 s 28 ff.
57. Rörande treståndslärens koppling till Luthers uppfattning om det kyrkliga och det världsliga regementet se ex. Åsbrink, Eva: *Genom portar I. Studier i den svenska kyrkans kvinnosym kring 1800-talets början*, Stockholm 1959 s 28 f.
58. Ståndsläran diskuteras ingående i Englund, Peter: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989 s 28 ff.
59. Englund 1989 s 32 f. Englund ser här konstruktionerna med fler än fyra stånd som ett uttryck för en tidig, om än grumlad, insikt om att gapet mellan fyraståndsmodellen och den sociala verkligheten började bli alltför markant.
60. Kung Gustaf-Adolfs tal till ständerna i maj 1630, *Sveriges rikets Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll 1*, Stockholm 1855 128 ff.
61. Englund 1989 s 28 f.
62. Englund 1989 s 39 ff.
63. *Rom 13:1* "Ty det finns ingen överhet som inte är av Gud, och den som finns är förordnad av honom" lyder citatet i 1981 års svenska bibelöversättning.
64. Hustavlan II.1.
65. Englund 1989 s 29, 36 f.
66. Åsbrink 1959 s 27 f.
67. Åsbrink 1959 s 30.
68. För en presentation av kvinnornas funktion inom de fyra riksdagsstånden se Stadin 1993.
69. Petrus Jonae Angermannus: *Christelig Hustaffla. Thet är en sammanfattat beskrivning aff then heliga scriftt huru alla ständer skole förhålla sigh uthi sitt kall och emot hwar annan*. Rostock 1605 s 384.
70. Monter, William: *Protestant Wives, Catholic Saints and the Devil's handmaid: Women in the Age of Reformations / Becoming Visible. Women in European History*, ed. Bridenthal et al, 2;nd edition, Boston 1987/ s 203 ff.
71. Wiesner, Merry: *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 1993 s 243
72. Rosenhane, Schering: *Oeconomia*, utg av T Lagerstedt, Uppsala 1944 s 5.
73. *The political Works of James I*, Ed McIlwain, New York 1965 s 272 citerat efter Wiesner 1993 s 243 not 2.
74. Pitkin, Hanna Fenichel: *Fortune Is a Woman. Gender and Politics in the Thought of Niccolò Machiavelli*, Berkley 1984 s 25 f.
75. Pitkin 1984 s 25, 110, 144.
76. Jfr. Ehnmark, Anders: *Maktens hemligheter. En essä om Machiavelli*, Stockholm 1986 s 67–115, där han i analysen av Machiavellis maktbegrepp är totalt könsblind. Inte endast "fursten" utan även "människan" används här oreflekterat liktydigt med "mannen".
77. Wiesner 1993 s 241 f.
78. Åsbrink, Eva: *Genom portar II Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället åren 1809–1866*, Uppsala 1962 s (44).; Åsbrink, Eva: *Skapad till Guds avbild: Ideal och kvinnosyn i den kristna kyrkan*, Stockholm 1978 s 86; Wiesner, Merry: *Luther and women: The death of two Marys / Disciplines of Faith. Studies in Religion, Politics and Patriarchy/ Oxford 1987 s 297f.*
79. Herlin, Petrus: *Alla Menniskiors Plicht emot Gud och Alla Undersåtars Plicht emot Konungen*, Reval 1690 s 9.
80. Ekenvall, Asta: *Manligt och kvinnligt. Idéhistoriska studier*, Göteborg 1966 s 173.
81. Observera att här står "jordene", det var först i de senare översättningarna som detta ändrades till "ditt land". Se ex Luther, Martin: *Lilla katekes* med kort utveckling. Av konungen gillad och stadfäst 1878, Faksimil Karlskrona 1971, s 88.
82. Luther, Martin: *Lilla katekes* tryckt i *Then Swenska Upsalapsalmboken* 1650.
83. Amussen 1988 s 35 ff.
84. Mathesio, Johannes: *Oeconomia Eller Berättelse om itt Christeligt Hwshäld sampt*

Sköne Andachtelige korte huwsböner för allehanda Stånd... försvenskad av Arvid Olaj Scheningensi, (Linköping) 1632.

85. Amussen 1988 s 36.
86. Åsbrink 1959 s 33.
87. Till de viktigare utläggningarna till Hustavlan är ex Petrus Jonae Angermannus: *Christelig Huustaffla. Thet är en sammanfattat bescriuving aff then heliga scriff huru alla ständer skole förhålla sigh uthi sitt kall och emot hwar annan*. Rostock 1605; Hunnius, Aegidius: *Christelig Huustaffla. Thet är Grundelig Neskriffelse om alla Christnas Ständer och Orden. Så ock hwad som alle Menniskor alment äre plichtige hwariom och enom uthi sitt Stånd til att göra och låta. Uthi tålfvåtskilliga Predicor...* översatt och utgiven av Petrus Johannes Gothius, Norcopensi, Rostock 1606; Fischer, Christoffer d.ä.: *Huustafla. Thet är en christelig uthlegning och förklarung om thessa try stånd: Kyrkioregementet, Werdzliggh Öfwerheet och Huusregemente...*, Stockholm 1618, Därutöver fanns även utläggningar öven endast ett av Hustavlans huvudstycken, som exempelvis Torsten Johannis *Huusregla*, som handlade om tjänstefolk.
88. Hunnius 1606 s 6.
89. Jonae 1605 s 304; Hunnius 1606 s 175.
90. Huustafflan § III. 1–9; I modernare utgåvor av Hustavlan har avsnittet riktat till änkor uteslutits. Jfr ex. *D:r Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling*. Av konungen gillad och stadfäst 1878, Verbum Faksimilupplaga, Karlskrona 1971.
91. Åsbrink 1959 s 29.
92. Huustafflan III.2.
93. Stadin, Kekke: *Stormaktskvinnor /Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid. red Dahlgren m fl* / Stockholm 1993 s 180 f, Jfr även Hansson, Stina: *Salongsretorik. Beata Rosenhane (1638–74) hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, Göteborg 1993 s 54.
94. Wiesner 1993 s 23.
95. Jfr. likheten med det tveskiktade förhållningssätt som präglar många – framförallt mäns – syn på jämställdhet under 1990-talet: det samhällsideologiska trycket gör att den accepteras som norm, men den prioriteras lätt bort i den egna praktiken. Se ex Holmberg, Carin: *Det kallas kärlek. En socialpsykologisk studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland unga jämställda par*, Stockholm 1995 s 13.
96. Mathesio 1632.
97. Hunnius 1606 s 205.
98. Hunnius 1606 s 202.
99. Ibid.
100. Fischer 1617 s 240.
101. Åsbrink 1959 s 33.
102. Jonae 1605 s 315.
103. Denna uppfattning delades även av andra biskopar vid denna tid. Jfr. ex Jesper Svedberg: *Guds barns heliga sabbats ro I s 14 ff* Tryckt i Tottie, H. W.: *En livsbild från vår storhetstid. Ur biskop Svedbergs självbiografi*, Kyrkohistorisk årsskrift 1900 s 104 f.
104. Fischer 1618 s 241.
105. Hunnius 1606 s176.
106. Jfr. Ozment, Steven: *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, Cambridge 1983 s 55.
107. Jfr. Åsbrink, Eva: *Genom portar II Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället åren 1809–1866*, Uppsala 1962 s 44; Åsbrink, Eva: *Skapad till Guds avbild: Ideal och kvinnosyn i den kristna kyrkan*, Stockholm 1978 s 86.
108. Jonae 1605 s 338–357; Hunnius 1606 s 210–276; Fischer 1618 s 284–312.
109. Så till exempel diskuterar han den synd som en vuxen son begår om han gifter sig

mot moderns uttalade vilja. Jonae 1605 s 352–361. Detta framkommer bl.a. av att han i sin förklaring visserligen tar upp och i likhet med sina tyska kolleger håller en längre utläggning över ett citat från *Syrak 3:9*: ”Ty Faderns Welsignelse bygger Barnenom Hws, men Moderns banna riffuer them neder”, men hoppar helt och hållet över citatets andra led, vilket av de andra författarna användes som ett argument mot modersmakt och -auktoriteten inom hushållet.

110. Jonae 1605 s 334–361, (till skillnad från de tyska översättningarna för Jonae ihop Barn, Tjänstefolk och Övermaga i en och samma predikan) Hunnius 1606 s 210–243; Fischer 1618 s 284–312; Jfr. Ozment 1983 s 51, 99; Sogner & Sandevik 1989 s 437.
111. Rosenhane 1944 s 16.
112. Jfr. Ozment 1983 s 54.
113. Rosenhane 1944 s 10.
114. Jonae 1605 s 318.
115. Fischer 1618 s 226.
116. Fischer 1618 s 194, jfr även samma predikan s 169.
117. Jonae 1605, s 314. Jonae har här uppenbara svårigheter att förklara varför Luther och Paulus här endast förelägger männen att älska sina hustrur, men inte kvinnorna att älska sina män.
118. Huustafan III.1, Jfr. även Then Svenska Kyrkeordningen 1571 /*Handlingar rörande Sveriges historia. Andra serien II*, Stockholm 1872/ s 105.
119. Hunnius 1606 s 188.
120. Gouge, William: *Domesticall Duties: Eight treaties*, 3:e uppl, London 1634 s 395 ff, cit efter Amussen 1988 s 43.
121. Även inom äktenskapet skulle sexualiteten hållas inom vad som ansågs vara tillbörliga former. Fischer exempelvis beklagar sig över att ”När en hustru och bonde begå sigh med hwarannan såsom hundar och kattor så förhindra dhe hwar annans böner”. Fischer 1618 s 205.
122. Jonae 1605 s 315.
123. Jonae 1605 s 315; Jfr även Fischer 1618 s 230; Hunnius 1606 s 188.
124. Jfr. Laqueur, Thomas: *Om könens uppkomst. Hur kroppen blev manlig och kvinnlig*, Stockholm 1994, som här presenterar sin tes om att det i det tidigmoderna Europa fanns idéer om att man och kvinna var genusbestämda ytterligheter av ett och samma kön, där kvinnan sågs som en ofullständig man. Den s.k. enköns- eller ettköttsteorin.
125. Rörande prästernas kontrollfunktion se ex. Nilsson, Sven A.: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990 s 70 ff; Nilsson, Sven A.: *Politisk mobilisering i den svenska militärstaten /Scandia 1994:2/ s 122 f.*
126. Huustafan § 1.1; Jfr Fischer 1618 s 73.
127. Kung Gustaf-Adolfs tal till ständerna i maj 1630, *Sveriges rikets Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll 1*, Stockholm 1855 s 129.
128. Ibid.
129. Ibid. Denna del av prästeståndets skyldigheter bejakades till synes helt av prästerna själva. Jfr Laurenti Laurin, Laurentius: *Idea Doctrinae de Pastore Edeli*, Linköping 1639 punkt 2.
130. Huustafan § I.1.
131. Huustafan § I.1.
132. Fischer 1618 s 72.
133. Personalian gjordes i samarbete och samförstånd med de efterlevande. Rörande personalians form och innehåll se Stenberg, Göran: *Likpredikan, utfärdspredikan, personalia*. Ett bidrag till likpredikans gengrebeskrivning /*Språk och stil 1992:2/*.
134. Grubb, Petro: *En eenfaldigh Predikan öfwer Den 126 K Davidz Psalm...*, Stockholm 1671; Några få likpredikningar ansågs så bra som uppbyggerläsning, att de utkom i två eller flera upplagor.
135. Av dessa predikningar gällde sammanlagt 37 kvinnor, 49 män och 6 barn. För en

närmare presentation av detta källmaterial och de källkritiska frågorna runt detta, samt den sociala fördelningen bland dem som tillägnats dessa predikningar se Stadin, Kekke: Att vara god eller att göra sin plikt? Dygd och genus i 1600-talets Sverige. /*Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*/ Uppsala 1997.

136. I en studie av 104 likpredikningar över kvinnor från senare hälften av 1600-talet var 80 gifta, 15 var änkor och 10 var ogifta. Av de ogifta var endast två vuxna, övriga var barn. Kempinsky, Malin: *En dygdig död. Hur likpredikningar beskriver döendet hos kvinnor 1650–1700*. C-uppsats framlagd vid Historiska institutionen i Uppsala 1996; Jfr även Bergner, Barbro: Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden /*Kvinnor i Stormaktstidens Sverige. Jämmerdal & fröjdesal*. red Österberg, Stockholm 1997/ .
137. *Svensk biografisk samling* 1,8, 9,10, 38, 39, 46, 47, 53, 63. UUB Därutöver berömdes några kvinnor för att de var tjänstaktiga och gick sin man tillhanda.
138. Phrygius, Sylvester: *Een Christelig Lijkpredikan hållen uthi Skädwij*, Stockholm 1608; Reuserius, Zacharias: *LijkPredikan öfwer den WälEhreborna och dygderika matronan....* , Stockholm 1687.
139. *Svensk biografisk samling* 1,8, 9,10, 38, 39, 46, 47, 53, 63. UUB.
140. Gadd, Johan: *Kors och Krona eller Gudz Barnas Lijdande ...*, Jönköping 1697 .
141. Jfr. Helmius 1997 s 252 f, som visar att just ömsesidigheten är central i beskrivningarna av det goda äktenskapet i de 1700-talsskrifter hon studerat.